

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Інститут журналістики

Кафедра історії журналістики

МАТЕРІАЛИ
ДО ЕЛЕКТРОННОЇ ХРЕСТОМАТІЇ
З ІСТОРІЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

Книга 2

Київ 2008

**Матеріали до електронної хрестоматії з історії журналістики. Книга 2.
/Уклад. Боярська Л.В. /За наук. ред. Сидоренко Н.М.- К., 2008. – 109 с.**

**Науковий керівник проекту
д. філол. н., проф. Сидоренко Н.М.**

©Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2008
©Інститут журналістики, 2008

ВСТУП

Матеріали до електронної хрестоматії є результатом великої пошукової роботи викладацького колективу кафедри історії журналістики і студентів відділення журналістики.

До цієї книги хрестоматії увійшли публіцистичні і науково-публіцистичні статті Бориса Грінченка, надруковані на сторінках газет “Громадська думка” та “Рада” впродовж 1906-1907 рр. (матеріал зібрала Денисенко Ольга, студентка заочного відділення Інституту журналістики). Роздуми про потребу національної школи і викладання в ній рідною мовою, про необхідність введення української мови в офіційне і наукове спілкування; про територіальне поширення і кількісний склад українського народу, дослідження історії українського народу в “Оповіданнях з української старовини” становлять основне коло питань представлених у хрестоматії праць Б.Грінченка. Окремо наведене листування з дописувачами до газети. Правопис видань початку ХХ ст. збережено.

Другу частину цієї книги хрестоматії становлять публіцистичні тексти Д.Дорошенка, опубліковані впродовж 1907 –1908 рр. у газеті “Рада” (матеріал підготовлений Погребняк Надією, студенткою відділення журналістики). Основні питання, які зачіпає публіцист, - відгуки польської, української та російської преси на трагічні події у Львові (вбивство студ. Січинським польського намісник); аналіз “нового” курсу проти українства, зокрема, діяльності у Києві “Клубу русских националистов”, які ставлять за мету “боротися з українофільством силами самої України”; аналіз діяльності одеської “Просвіти”, яка частенько перетворює свої заходи на вечірки для панства; аналіз діяльності “Галицько-руського земляцтва” (Петербург), керівники якого ведуть українофобську політику. У добірку увійшла стаття-спогад про друга М.Драгоманова, українського мецената М.Ковалевського, спонсора видань “Народ”, “Хлібороб”, “Радикал”, “Житє і слово”. Завершує

книгу 2 стаття Д.Дорошенка про необхідність вшанувати пам'ять Т.Шевченка
зведенням монументу поетові.

Частина 1.

ПУБЛІЦИСТИКА БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ «ГРОМАДСЬКА ДУМКА» ТА «РАДА»

1. «Якої нам треба школи»//Громадська думка.-1906р.-№2.- 1 січня
2. «Якої нам треба школи» II //Громадська думка.-1906р.-№6.- 6 січня
3. «Якої нам треба школи» III.//Громадська думка.-1906р.-№7.-8 січня
4. «Де ми і скільки нас?»//Громадська думка.-1906р.-№8.-10 січня
5. Оповідання з української старовини.«Де і як жили наші предки» I
//Громадська думка.-1906р.-№29.-10 лютого
6. Оповідання з української старовини.«Де і як жили наші предки» II
//Громадська думка.-1906р.-№ 30.-11 лютого
7. Оповідання з української старовини.«Як склалося Київське князівство»//Громадська думка.-1906р.-№ 35.-16 лютого
8. Оповідання з української старовини.
«Перші київські князі»//Громадська думка.-1906р.-№36.-17 лютого
9. Оповідання з української старовини.«Володимир Великий»//Громадська думка.-1906р.-№53.-7 березіля.
10. Оповідання з української старовини.
«Ярослав» //Громадська Думка.-1906р.-№54.-8 березіля
11. Оповідання з української старовини.
«Північне князівство»//Громадська думка.-1906р.-№ 61.-16 березіля
12. Оповідання з української старовини.«Татарське лихоліття»//Громадська Думка.-1906р.-№ 62.-17 березіля
13. «До земства і учителів» (З приводу з'їзду учителів гадяцького повіту).//Громадська думка.-1906р.-№ 76.-5 квітня
14. Оповідання з української старовини.«Галицько-волинська держава»
//Громадська Думка.-1906р.-№ 83.-13 квітня

15. Оповідання з української старовини. «Галицько-волинська держава» II //Громадська думка.-1906р.-№ 106.-10 травня

16. Оповідання з української старовини. Частина друга. «Україна з Литвою»//Громадська думка.-1906р.-№ 170.-25 липня

17. Оповідання з української старовини. «Пани й мужики за польського панування» //Громадська думка.-1906р.-№ 176.-1 серпня

18. Оповідання з української старовини.

«Городяне» //Громадська думка.-1906р.-№ 182.-8 серпня

19. Відповідь на лист до редакції //РАДА.-1907р.-№3.-28 лютого

Якої нам треба школи

Давно вже тямущі люди говорять, що як учить дитину, то треба, щоб наука була тією мовою, якою дитина говорить змалку. Так кажуть і педагоги, люде, що добре тямлють науку про те, як треба доводити до розуму дитину.

Чому ж то так?

Коли вчити дитину нерідною мовою, то дитині треба спершу вивчити чужу мову, щоб добре розуміти науку. Зразу дитині треба робити два діла: і вчитися читати, писати та щитати, і вивчати чужу мову. Уже через це одно завсігди краще, щоб до науки вживати рідну мову. Та на сьому ще не край.

Як би у науці була своя мова, то весь час дитина вживала б на те, щоб набіратися знаннів наукових; а як дитина мусить ще й чужої мови вчитися, то вже їй дуже мало буде часу, щоб добувати ті знання. Через те та дитина, яка вчиться чужою мовою, завсігди менше знатиме, ніж та, що має науку мовою своєю.

Звісно, багаті люде, що мають спромогу довго вчити свої діти, вивчають їх так, що вони часом путяще тямлють і чужомовні книги. Але робочий чоловік не може так довго вчитися: у його й грошей на те нема, та й діти його завсігди в

роботі. У багатих людей дітям одна робота: наука; а в бідних зовсім инакше. Візьмімо хоч селянина. Тільки дівчина хоч трошки підросла – вже вона нянька, або гуси чи телята пасе. А хлопець хіба не з самого малку все то в пастухах, то в погоничах, то на іншій роботі? Через те дітям робочих людей на науку остається дуже мало часу, вона в їх коротка. Значить треба зробити так, щоб за коротку науку така дитина могла яко мога більше навчитись. Отут і стає на перешкоді чужомовна наука; бо більшу частину часу дитина повинна витратити на чужі слова, а не на знання. Тим то чужомовна наука не дуже дошкуляє багатих людей, а робочим людям вона непридатна: *робочим людям треба наука рідною мовою, бо тільки нею можна всього найшвидше навчитися.*

Через те, що багатий чоловік довго вчиться по всяких школах – у нижчій, у середній та в вищій – через те він уже в школі добуває собі стільки знаннів, скільки треба, щоб зробитися освіченим чоловіком. Робочий-же чоловік школу має коротеньку і через саму школу освіченим чоловіком зробитися не може. Коли він хоче знати більше, то вже йому доводиться самотужки вчитися, читаючи книги. Коли ж ті книги чужомовні, то дуже важко йому буде добувати собі з їх знання. Бо хоч і вчився він у школі, та чужою мовою за короткий час не вивчиш, через те і розуміє такий чоловік чужомовну книгу погано, а часом то й зовсім не розуміє. Значить і знаннів собі з таких книг він здобути не може і застається й довіку таким нетямущим, як і був. А як кому й пощастить дечого навчитися з тих книг, освітитися, то на це доводиться йому витратити стільки часу, положити стільки праці, що такою працею міг би він собі вдесятеро більш розуму добути, як би вчився й читав своєю мовою. І завжди робочому чоловікові трудно добути собі освіту, а через те серед робочих людей тільки кому-не-кому пощастить засягти тієї освіти.

Що цьому правда, те ми бачимо й у себе. У нас по школах учать не нашою рідною українською мовою, а московською (чи, як іноді її в нас по селах звуть, – панською). Дитині дуже тяжко вчитися, і вона мало чого навчається і скоро забуває те, що й вивчила. Часом буває така біда, що й читати забуває. Та як же б воно инакше й було? За чужою мовою поспіє дитина вхопила тільки крихточку знаннів. Треба б, щоб після школи дитина читала добрі книги та до

тієї крихточки ще не нового знання докладала, – дак тут знов горе: московської мови дитина не могла доладу навчитися, а книги, які їй доводиться читати, всі по московському. Дивиться в книгу хлопець або дівчина, через десяте п'яте розбірає, а больше так, що й ні. Трудно розуміти, – нема охоти й читати, – нудно. Так і покине дитина книгу. А як не читає чоловік, не вчиться далі, то забуває й те, що знав, і так темним і вмирає.

Друге те, що звичайно всяка наука дитячій голові важка. А тут іще як почати задурювати дитині голову тією чужою мовою, то дитина й зовсім очманіє. І через те ми й бачимо, що дуже часто після науки чужою мовою, дитина хоч так-сяк і навчиться читання-писання, а розуму і неї в голові не то не прибуде, а часом і той, що є запаморочиться. Бо наш розум так, як і наше тіло: як робити через силу, то пропаде й сила. Як через силу товкмачити в голову і науку, чужу мову, то й памороки голові заб'єш.

І справді ми бачимо таку річ, що завсігди діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше і їх хисту й розумової моторности, ніж у тих, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку.

Тепер же що воно буде, як увесь народ отак завсігди навчати чужою мовою? Сей народ ніколи не буде такий навчений, ніколи не буде стільки знати, скільки знатиме народ, що має школу з рідною мовою. А як народ менше навчений, менше знає, то й йому трудніше й на світі прожити – так саме, як і кожному окремому чоловікові. Інші народи вже багато придбають собі добра – і в коморю, і в голову, – а сей народ усе остається позаду, усе живе бідно й погано, ніяких гарних порядків не може в себе завести, не може до-пуття ладу собі дати.

Хиба ж ми не бачимо сього й на нашому українському народові? Народи по інших державах давно вже позаводили в себе добрі порядки, а в нас вони хиба добрі? Інші народи живуть в достатках, а ми бідуюмо. Інші народи зазнають добра і втіхи, кохаючись у науці, в просвіті, у всяких умілостях (искусствах), а в нас найчастіша втіха – чарка. Звісно, ця біда залежить не тільки од поганої школи, а ще й від усяких інших справ, та все ж дуже тому

лихові допомагає те, що ми темні, не знаємо куди треба йти та що саме треба робити, щоб завести в себе гарне, розумне й любе сердцеві життя. А темні через те, що в нас наука поганенька, та й ті її поганенької ми не тямимо, бо вона чужою мовою.

Та й не тільки саме це лихо у нас. Ми вся знаємо, як тепер буває, що як навчиться дитина в школі перекручувати свою мову по московському, то зараз уже й задерє носа: і батько в його дурний, і мати нетямуца, і сестри та брати недоумки, і начхати йому на сільське товариство, бо всі вони неуки. Він через школу так уже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то: з панською) мовою. Сам він тієї освіти має так багато, як кіт наплакав, і московської мови він не знає, а тільки калічить мову, мішаючи московську з українською, та він того не помічає. Він думає, що він дуже став розумний уже через те, що замісто *як* говорити *как*, а от батько, мати та інші селяне того не вміють, то він на їх поглядає згорда: він уже на панську лінію переходить, а вони – мужлаї! Отак і починається в сем'ї розладдя, сварка, – ми це раз-у-раз бачимо по селах. Хиба ж воно гарно? У сем'ї треба ладу та любови, а ся чужомовна наука призводить до безладдя та до сварки. Звісно, часом буває, що вивчений син і не величається, і не свариться з сем'єю, та се бува рідко.

Такого розладдя через неоднакову мову не буде по сем'ях тоді як школа вчитиме рідною мовою: тоді і школяр, і сем'я говоритимуть однією мовою, то й не буде такий школяр у сем'ї й на селі одрізаною од хліба скибою. Тоді він не гордуватиме селом, а як що добре вивчив і знає щось, то не величатиме нею тих, які її не мають.

Усе, що тут розказується, давно вже відомо серед інших, освіченіших за нас народів. Там давно вже зрозуміли, яка біда буває з чужомовною наукою, і через те позаводили в себе так, що дитина завсігди вчиться своєю рідною мовою, тією, якою вона говорить дома, так саме треба зробити й у нас. Треба, щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком-матіррю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільною науки, а щоб усякі

наукові книги були нашою мовою, щоб кожен маловчений чоловік лехко їх розумів і міг придбати з їх собою яко мога більшої користи.

Про це вже давно розумніші люде у нас клопочуться. Про це не одного разу, а багато разів постановляли всякі українські земства й городські думи; про це говорили самі вчителі на своїх з'їздах та по вчительських семінаріях; про це на всяких зборах, а освічені люде на всяких зборах, а останніми часами про це загомніли й селяне: раз ураз доводиться читати по газетах (у «Хліборобі», у «Рідному Краї», в «Громадській Думці», в «Полтавщині» та по інших), як та або ся сільська громада списала «приговора», а в ньому, проміж иншим вимагає, щоб школа в нас була рідною мовою. Уже й робочі люде починають розуміти, як дуже цього треба.

Як заведеться така школа, то нашим дітям буде дуже лехко вчитися, а наші діти пам'яткі і добре до науки беркі. А читаючи потім усякі книги й газетизрозумілою рідною мовою, вони дубудуть собі таких знаннів, такої освіти, що вже знатимуть добре, як собі гарний лад дати і такий порядок у себе завести, щоб народові лехко й щастливо жилося.

Це не добре, – скаже хто небудь, – та є тут одна біда. Треба ж нам знати закони, розуміти що до нас говорять у суді, по всяких канцеляріях, по земствах, а воно ж скрізь там говорять по московському та так-же саме й закон пишеться. Тепер хоч чоловік і не дуже тієї мови навчився в школі, та може хоч яке десяте слово второпає, а тоді й того не розбере. Тільки одна морока буде.

Ні, не можна зробити так, що не то ніякої мороки не буде, а ще й куди лекше буде робочим людам і з законами, і з канцеляріями, з судами. І в інших народів, по інших державах уже це й зробленою.

Як саме воно зроблено і як це зробити в нас, – про те поговоримо вже другим разом.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906.-№2.-1 січня

Якої нам треба школи.

II.

Говорили ми вже про те, що кожний народ тоді тільки може придбати доброї освіти, коли його діти вчаться рідною його мовою. Через те й нам, українцям, треба, щоб по школах наших учено нашою рідною українською мовою. Та тільки де-хто варується, не розбіраючи, як воно тоді буде, що всі закони в Росії пишуться державною московською мовою, тією-ж мовою пишуть усі офіційні папери, нею ж говорять по всіх урядових інституціях (правительственных учреждениях), в суді, в земстві і т.д. як що школа буде українська, то люде не знатимуть державної московської мови, не розумітимуть нічого в законах, по судах та по інших урядових інституціях, а з цього людям буде шкода. Раз те, що тоді вони завсігди можуть зробити щось проти закону та й підпасти під кару; а друге – не знаючи свого права, не могтимуть вони його й оборонити.

Все це правда, та тільки що нас ця правда мало зачіпає. Треба ось про що спитатися: а тепер-же, як школа московська, то люде ті закони розуміють? Дайте навченому в сільській школі чоловікові «сводъ законовъ», то він там хиба десяте слово розуміє і через те не може розказати, що в тому законі писано й до чого. Так саме і в суді: кожному звісно що навіть учений у школі дуже мало розбірає те, що говорять судді, прокурор, адвокат, а про неписьменних вже нема що й казати. І раз-у-раз так буває з нашими людьми, що чоловіка судють і засудють, а він до-ладу не знає що й за що, знає тільки що присудили сидіти чи платити, та й годі, – і все це через те тільки, що він не розуміє тієї мови, якою пишуть і говорять до його в суді. Так саме й по всяких урядових інституціях, по

всяких писарнях, – чи багато наш чоловік розбірає, як йому там щось говорять або пишуть?

Ні, воно й тепер, і з московською школою, дуже тяжко людям з урядовими справами через незрозумілу мову. І чого тут школа не допоможе, бо ніколи не може народна школа так навчити свого школяра чужої мови, щоб він ту мову добре розумів для всяких справ; учитися ж по вищих школах у нашого робочого чоловіка нема поки ні часу, ні спромоги; та коли б навіть і можна було всьому народові переходити через гімназії та університети, то й тоді се зовсім неспроможна річ, щоб увесь народ перевчався на іншу мову. Ні, це діло треба впорядкувати зовсім инакше, дешевшим коштом.

Оця біда з законом та всякими урядовими інституціями є не в самих нас, – вона була (а подекуди то й досі є) по всіх тих державах, де живе не один народ, а багато народів з усякими мовами. Людські поради, чи як їх звать по латинському *нації, національності*, найбільше відрізняються проміж себе мовами. А не кожна національність має свою державу (царство), частіше буває так, що в одній державі живе кілька національностей. Тоді вже там одна національність звичайно якось бере гору і її мова вважається за державну, її вживають по школах та по урядових інституціях (правительственных учреждениях).

Ось приклад у нашої сусідки Австрії: в цій державі живе вісім народів: німці, чехи, українці, поляки, словинці, італіяне, сербо-хорвати та румуни. Найбільший людьми там народ німці та й сама держава була здавна німецькою. Через те німецька мова стала там державною, і був такий час, коли німці дуже натискали на інші австрійські народи, щоб усі їх знімчити.

Звісно, се дуже недобре було для інших народів. Раз, що через те всі ненімецькі народи в Австрії не могли придбати собі оствіти і не могли добре порядкувати своїми справами; а друге: з якої речі хтось мене буде силувати, щоб я говорив і писав не своєю рідною мовою, а чужою? Моє право вживати скрізь мою рідну мову, і ніхто цього права в мене віднімати не може.

Тим то усі австрійські недержавні народи дуже змагалися проти такого понімчення, і як стали заводитися в Австрії кращі порядки, то помалу-малу

скасовано й понімчення. З року 1867-го заведено в Австрії конституцію, а в її записано, що кожен народ має право вживати свою мову, на рівному праві з іншими народами, – а в школах і в усіх урядових, судових та громадських справах та інституціях. Оттоді вже порядок з мовами перемінився: закони стали писатися не по німецькому тільки, а викладаються вони й усіма іншими мовами, між їми – і нашою українською, бо в Австрії, в країнах Галичині та Буковині, живе три з половиною мільйони чоловіка й нашого району. Так саме в суді й по всяких інституціях повинні урядовці (чиновники) й судді говорити й писати до чоловіка такою мовою, якою він сам говорить, яка йому рідна. Через це кожному австрійському народові є велика полегкість і в науці, і в усіх його урядових і громадських справах.

Звісно, не зовсім воно ще влаштувалося й там. Бо й досі трапляється, що один народ часом хоче напосістися на другий та його національні права понехтувати; але се тільки через те, що австрійські народи ще не поділені проміж себе так, щоб кожен на своїй землі сам собі порядок давав, а як кожному народові дадуть автономію, то всі ті свярки повинні втихомиритися.

Зовсім добре впорядковано справу з національностями й мовами у сумежній з австрією державі – в Швейцарії. Там теж живе не один народ, а три: французи, німці та італіяне. Держава поділена на окремі країні, звуться вони *кантонами*, і кожен кантон із своїми справами порядкується сам собі. Який народ в кантоні живе, такою мовою вчать там по всіх школах, такої вживають по судах та інших урядових, та громадських інституціях. Через те там ні один народ другому ніякого клопоту не робить, нема там національних суперечок і живуть ті три народи проміж себе в злагоді. І народ там через гарні школи дуже освічений і лехко справляється в усяких урядових та громадських інституціях.

Отак злагоджено цю справу там, де вже люди лобилися до кращих порядків. У тих державах люде вже зрозуміли, що весь громадський і державний лад треба так упорядковувати, щоб усьому народові яко мога лехше й зручніше жилося. Бо й справді ж треба роздуматися – що за для чого є: чи люде для закону, чи закон для людей? Звісна річ, що і закони, і школи, і суд, і урядові писарні – все це для людей, а не люде для їх; то значить усе це так і

треба впорядковувати, щоб як краще було для людей, щоб усе це якомога більше задовольняло їх потреби. А серед цих потреб дуже важна є та потреба, щоб розуміти закон і тих людей та ті інституції, які завідують урядовими та громадськими справами; значить і треба що у всьому тому була рідна мова того народу, за для якого все те заведено і який усе те оплачує й держить своїми заробленими тяжкою працею грошми.

Тепер уже вам зрозуміло, як треба зробити, щоб не було нашому народові мороки з законами, судами, земствами та офіційними писарнями. Воно вже де-що і пробувано робити навіть для нашого українського народу. Як року 1862-го випущено на волю панських людей-кріпаків, то видано закон їх – «Положеніє о крестьянахъ». Дак тоді з царського дозволу український письменник П.Куліш переклав на нашу мову маніфест про волю кріпакам і те «Положеніє о крестьянахъ»; та тільки що якісь начальники схотіли, щоб там инакше де-які слова поперекладати, а Куліш не згодився, то так той переклад і зостався не друкований*). Тоді ж де-хто з губернаторів, наприклад київський губернатор Гессе, випускав де-які свої накази двома мовами державною московською і українською. Та скоро після того стали наше слово забороняти і більше вже ніхто того не робив. Одначе все ж видрукували люде три книжки, які перекладали й поясняли судові закони і закони про службу в війську, а саме такі книжки «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (у Києві, року 1876-го), «Короткий виклад із устава 20 ноября 1864» Я.Блонського (у Катеринославі, 1866) та «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» Троцького (у Києві, 1875). А потім з року 1876, заборонено вже й таке друкувати. Тепер справа знов переміняється і от уже в Лубнах та в Полтаві видано українським перекладом в поясненнях царський маніфест з дня 17-го жовтня (октябрю) 1905 року. То треба, щоб і всі інші закони, які матимуть силу на далі, також поперекладавано на нашу мову, – от тоді люде будуть закони розуміти і знатимуть як їм треба робити, щоб тих законів видержувати.

Опріче сього треба, щоб скрізь де наш чоловік має з урядовими чи громадськими інституціями діло, скрізь до його говорили і для його писали його українською мовою – скрізь, починаючи з волостії геть вище аж куди

треба. Як се зробиться, то не буде нашому народові ніякої мороки ні з законами, ні з судами, ні з урядовими писарнями.

Буде тоді так, що рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядкувати, ніж тепер, бо раз що звісно будуть розумніші, освіченіші, а друге – незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи.

*) Його оповіщено друком тільки торік у 2-й та 3-й книзі журналу «Кіевская Старина».

Б.Грінченко

Громадська думка.-1906р.-№6.-6 січня

Якої нам треба школи.

(Далі *).

III.

– Так то воно так, – скаже знов хто небудь з читачів, прочитавши про те, що і в народних школах, і в судах, і в урядових інституціях повинна бути

українська мова, – так то воно так, – та тільки й тут є біда. Адже вчить у школі, складають закони, судють, начальники усе пани, по московському, і не вміють по нашому по вкраїнському. Щоб уживати скрізь української мови, то треба їм попереду її навчитися, а де ж вони можуть се зробити? Адже на великі пани вчаться по великих школах-гімназіях, університетах, академіях, – а там скрізь наука відбувається не по вкраїнському, а по московському.

– Ну, – скажемо на те, – то нехай вона й там одбувається по вкраїнському.

– Еге, – відкажете, – де ж таке видано, щоб пани та вчилися мужицькою мовою? У їх на те є панська.

А що ж воно таке, – спитаю, – мова панська та мова мужицька? І через віщо у нас люде на селі звать часом московську мову панською, а свою вкраїнську – мужицькою?

От коло нас, у Польщі, живе народ – поляки, говорять вони по польському всі: селяне, і городяне, і неписемні люде, і освічені, – нема в їх ні панської мови, ні мужицької, а є тільки одна – польська. Підемо на захід сонця і за поляками стрінемо німців: і в їх так саме і робітники й пани, і неосвічені люде, і освічені – всі говорять однією німецькою мовою і нічого вони не знають про панську та мужицьку мови. Підемо далі і те саме побачимо у французів, італьянів, та в інших народів: і простолюди, і освічені люде. Звичайно, що освічений чоловік буде говорити трохи одміннішою мовою від неосвіченого, але се через те, що він, учившись, багато знає таких речей і таких слів, яких невчений не знає; та все ж це одна буде мова і в його, і в сільського хлібороба, хоч би й неписьменного. Бо кожна національність (людська порода) має свою рідну мову і тією мовою говорять усі люде, що до тієї національності належать, хто б вони ні були.

Тільки на нашій Україні так чудно сталося, що робочий народ говорить однією мовою – вкраїнською, а освічені люде іншою – московською. Виходить якась дурниця: люде однієї породи, однієї національності, а говорять двома мовами, і здається, наче то дві національності. Як же воно так зробилось?

Колись у старовину у нас на Україні, так саме, як і по інших землях всі люде з неосвіченими – всі говорили однією мовою – вкраїнською. Тоді ще ми

мали свою державу. Та далі почалося лихоліття: напалися на нас татари, тоді привернули нас до своєї держави Литва, а нарешті і Литву, і нас підгорнула під себе Польща. Отоді о наші освічені люде (а тоді освіченими були найбільше пани) всі перекинулися до поляків та й почали говорити по польському. Отоді українська мова стала зватися мужицькою, а польська – панською. Тяжко було жити нашому народові під тими споляченими та польськими панами, і року 1648-го українські казаки вкупі з усім нашим народом, за приводом гетьмана Богдана Хмельницького, повстали проти польсько-панського панування та й повигонили з своєї землі геть усе те панство. Року 1654-го Богдан Хмельницький, за згодою козацької ради, пристав під руку московського царя. Українською мовою говорили вся, нею писалися у нас закони, урядові (правительственные) папери, нею говорили в суді, по всіх урядових інституціях, нею учено в школах і в нижчих, і в середних, і в вищій – академії. Панів тоді на нашій землі не було. Але була старшина козацька – сотники, полковники та інші начальники – звичайно багаччі та й освіченіші, ученіші. Вони почали займати собі порожні, а згодом то вже й непорожні землі, все багаччали та багаччали і помалу вибилися таки на справжніх панів. Тим часом московський уряд силоміць покасував українські вольности; хто з козаків за їх оступався, того карав, а хто корився, того наділяв своєю ласкою й землями. Багаччі козаки, що вибилися вже в панське становище, почали кидати думку про волю й добро свого краю та й ставали покірними слугами московського уряду. Нарешті цариця Катерина друга поробила таких покірних людців дворянами і віддала їм у кріпацтво мужиків.

Ці новороблені дворяне були ще вчора такі самі, як і весь инший народ, а тепер уже треба їм було показувати, що вони не те, а щось вище; треба було одрізнитися чим можна од усього народу. Сього треба було на те, щоб народ забув, що вони з його ж, щоб народ зразу бачив, що він – мужик, а то – пани, і тим панам мужик повинен коритися. От і почали відрізнятися яко мога дужче – і одежею, і звичаями, і мовою, найбільше мовою. Це було й вигодно, бо уряд був ласкавий до тих, хто переймав московську мову, такому чоловікові завсігди лехше було добути собі панську службу, вилізти в великі начальники. А

українську мову заборонювано: не дозволено друкувати нею книжок, повигонено її з школи, з усіх урядових інституцій (правительственныхъ учреждений), що були на Україні. І так саме, як колись українське панство переняло мову польську, так саме тепер сі новороблені пани пошилися в москалі й заговорили по московському. І ото прийшов такий час, що нашу мову звідусіль вигнано, а наші освічені люде перевернулися на московських дворян, і зосталася тоді наша мова в устах у простого мужицтва та в бідного козацтва. Оттоді то вдруге вже зробилася українська мова мужицькою, а московська стала панською – так саме, як колись звалася нею польська.

Таким робом і сталися ті дивні річ, що люде на нашій землі не тільки поділилися на панів та на мужиків, а ще й на дві національності: мужики як з предкувіку були українцями, так ними й зосталися, а пани одкинулись од свого народу, передались до московського і згорда позирали на мужика, взиваючи мужицькою, хамською ту мову, якою говорили їх діди й прадіди, люде луччі за їх, бо вони вміли боротися за волю вкупі з усім народом.

Се річ дуже погана, коли освічені люде (або, як їх звать – інтеллігенція) одбиваються мовою від свого народу. Ніякому народові не можна жити без інтеллігенції. Бо інтеллігенція показує звичайно всьому народові добрий шлях куди йому треба йти та що робити. Інтеллігенція дбає про науку, про освіту, вияснює народу його права, показує йому шлях і способи, щоб дійти до кращого ладу, – одно слово – веде народ наперед. Це так по всьому світу діється, бо скрізь так, що інтеллігенція однієї національності, однієї мови з усім народом. А в нас воно инакше, і через те наш бідолашний народ остався без своїх поводитирів. Тим то він такий темний, так мало знає про свої власні права й потреби.

Запобігти цьому лихові можна тільки одним способом: треба, щоб інтеллігенція (освічені люде), яка живе на Україні, вернулася до свого народу, до своєї національності і говорила тією мовою, якою говорить народ. Нашого народу в Росії живе 25 милліонів, а інтеллігенції серед його жменька, то вже ж не тим мілліонам треба перевчатися для полегкости тієї жменьки, а нехай жменька перевчиться для полегкости й добра тих великих мілліонів, – їй се

লেখচে করতে. তা ই বেগুদনেশে: নরদ বেজ ইন্টেল্লিগেন্টি নে মেজে ডুব্রে জিতি ই রুডবিতা, অলে তাক সালে ই ইন্টেল্লিগেন্টিা বেজ নরুডু – নিশু. নেহাই জে বনি পুেডনাতুে, তুে বুডে ব ই় খ বেলিকা সীলা না বসাকে ডুব্রে ডীলু. সীম পুেডনান্ণ্যম স্যুগুচাস্ন্যা ইন্টেল্লিগেন্টিা হুখ তুরুখী স্পুকুতুে তুই গ্রীখ, যাকী জরুবীলী ই়ী প্রেডকী, জরাদিবশী স্বী় নরুড.

না শ্চাস্ত্যা – ত্যা ব্জে স্পাবা পুচালাস্যা. শ্চে রুকু 1798-গু পলতাবেত্য় ইবান কুত্ল্যারেস্কী় বীপুস্টিব ডুরুকে পেরশু কনীগু, পীসানু প্রুস্তুে বক্রাীনস্কুে মুবুে – *এনেীডু*. জ তুগু চাসু সরেড ইন্টেল্লিগেন্টিা (সুবীচেনীখ লুেডে) পেরেবুলু ঝাগতু তাকীখ লুেডে, শু তীেু জ মুবুে গুবুরীলী ব সুবীখ পীসান্ণ্যম প্রু পুতুরেবী রুুবুচীখ লুেডে, যক ওট গ্রীত্য়কু কবীত্কা, তারাস শ্বেবচেনকু, মীখাইলু ডুরাগুমানুব, ইবান ফ্রানকু তা ঝাগতু ইনশীখ. বনি ব সুবীখ পীসান্ণ্যম বীয়াসনীলী, প্রু মীজ ইনশীম, উসে তে, শু ই য তুত কাজু, ই জা ই় খ প্রীবুডেড ইন্টেল্লিগেন্টিা পুেমালু পুচালা বেরতাতীয়া ডু তুগু নরুডু, ওড যাকুগু বীডবীলাস্যা বুলা পুপেরেডু. তেপের সরেড ইন্টেল্লিগেন্টিা এ ব্জে ঝাগতু তাকীখ লুেডে, শু ই সামী প্রু মীজ সেরে গুবুরীতুে, ই পুে কনীগুখ তা পুে গাজেতাক পীশুতুে নরুডনুে উক্রাীনস্কুে মুবুে ই প্রাচু্যুে জা-ডুরা তুগু, শুেড জাপুেডুগুতী রুুবুচুে নরুডুবীে সুবীতীতীয়া ই রুেজীবরাতী – যক তা শুে ইুে মুে তুরেভা রুুবীতী, শুেড ডুপুেডুগুতী সুে সুে মুে লীখুবী.

তেপের উজে বী ঝাচীতে, শুে নে তীল্কী রুুবুচুে নরুডুবীে তুরেভা, শুেড পুে সরেডনীখ তা বীশীখ শ্খুলাখ নারুকা বুলা বক্রাীনস্কুে মুবুে, শুে ত্য়ুগুে হুচে ই ডুবুবীয়ােত্য়সা ব্জে ই কুরাশ্চা চারুত্কা ইন্টেল্লিগেন্টিা – সালে তী লুেডে, যকী নাইবীল্শ প্রীখীল্ণী ডু রুুবুচুে নরুডু. অ যক সে জরুবীত্য়সা, তুে বুডুতুে তুডী ই বচীতেলী, ই সুডুডী, ই বসাকী উর্যাদুবত্য়ী (চীনুবনীগী), শুে বমীতীমুতুে উক্রাীনস্কুে মুবী ডুরা সুবুগু ডীলা ব শ্খুলে, ব সুডুে চী ব যাকী় উর্যাদুবী় ইনস্টিতুত্য়ী (প্রাবীত্য়েস্তবেন্নুে উচুরেডেনী). অ নাইগুলুবনীশে, শুে কুলী বসী শ্খুলী উ নাস ওড নীজুচুে ডু বীশুে ডুডুতুে উক্রাীনস্কী, তুে বনি নাইশুবীডশ্চে পুেডনাতুে ইন্টেল্লিগেন্টিুে জ রুুবুচীম নরুডুেড.

মীনাতুে ব্জে তী চাসী, কুলী সুবীতা তা নারুকা বুলা তীল্কী পানস্কীম ডীলুে. তেপের উজে ডু তুগুে ইডেত্য়সা, শুেড নে বুলুে লেজ্নীব, অ কুেডন রুুবীব সুবুে চারুত্কা রুুবুতী ই শুেড উ কুেডনুগুে জুস্তাবস্যা ই চাস না সুবীতুে. তুে জনচিত্য় ই শ্খুলী তাক তুরেভা ওডনা ডু ওডনুে প্রীগনাতী, শুেড কুেডন, বীবচীবশীয়া ব নীজুচী় শ্খুলে, বেজ নীকুে প্রেরেশুকাডী ই ওকুরেডুে ডুডাতকুবুে নারুকা, মীগ পেরেহুডীতী ডু সরেডনুে, অ পুতীম তাক

саме й до вищої школи. А сього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та в вищій – інша.

Що се діло не так легко зробити, то се, звісно, правда. Та тільки ж робили се інші народи, то можемо зробити й ми. Та зробила вже це й частка нашого таки вкраїнського народу. Тут уже згадувано, що в Австрії живе частка іншого народу в Галичині та на Буковині. Дак там уже се діло зроблено: по нижчих школах учать українською мовою, є українські гімназії, а на двох університетах – у Львові та в Чернівцях – читають професорі науку також вкраїнською мовою. То можна зробити се діло і в нас.

Звісно, зразу впорядкувати його не так то легко. Треба поскладувати книги до науки, треба й самих учителів наготувати таких, щоб вони вміли вчити вкраїнською мовою. Найлегше це зробити з нижчою школою: там треба скласти для науки яких, півдесятка книжок та й годі, та дещо з їх уже й готове є, – аби тільки надрукувати. Учителів сільських привчити до вкраїнської мови теж не дуже важко: всі ж вони живуть серед народу, мову його що-дня чують, розуміють, а багато з їх то й добре говорять нею. За для їх треба видати українську граматику та хоч невеличкий словарь та зібрати їх у літку на якісь курси (дочасню науку) вкраїнської мови, – то вони за якийсь там рік любісінько вмітимуть робити все, що треба. А для всіх нових вчителів треба позаводити учительські семінаріх з українською мовою.

Значно важча справа з гімназіями, університетами та академіями. Тут уже є багато науки й багато книжок. І книжки ті поскладати не так легко, як книжки для народної школи. У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових річей і справ. Коли наука ведеться якоюсь мовою вже здавна, то там ці термини (назвища) вже посклалися, і вчені люде знають як по своєму та або се в науці назвати чи сказати. А в нас наука тільки починається то всі термини треба або позичити в когось, або поскладати нові, а це справа дуже марудна й затяжна. А нам вона ще трудніша через те, що всі ці книги повинні писати вчені люде, а вони ж у нас здебільшого ще не знають української мови. Та й учити по середніх та вищих школах трудніше і через те треба довшого

часу, що б набралось до гімназій учителів, а до університету професорів таких, щоб і науку добре тямилі і гарно могли її викладати по українському.

Тим то тут не можна зробити діла так швидко, як з народною школою, а доведеться робити помалу. Зараз-же можна вимагати тільки ось чого: щоб по середніх школах яко мога швидше завели науку української мови українського письменства та історії українського народу; щоб такі саме науки заведено й на університеті та ще треба там українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могтимуть і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах.

І ся справа вже починається. Недавно, 21 грудня (декабря) 1905 року, рада одеського університету розглянула заяву української одеської громади про те, щоб в університеті заведено було катедри української історії, українського письменства та українського народознавства, і щоб лекції на тих катедрах читано мовою українською. Університетська рада пристала на це, тільки що як більшість слухачів будуть українці: – тоді читати по українському, а коли українців буде меншість, тоді про те ж саме читати московською мовою.

Початок є, – треба йти далі.

Нам треба зараз-же, сього ж року української народної школи!

Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах!

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№7.-8 січня

Де ми і скільки нас?

Коли ми з північного краю Чернігівщини, аж з-за Стародуба, підемо на південь, аж до чорного й Азовського моря, – скрізь ми почуємо, що скільки народ говорить однією мовою – українською. Так саме, коли підемо зо захід сонця від Донщини, на захід, то дійдемо аж до межі російської держави,

перейдемо цю межу і ще будемо якийсь час іти сусідньою державою Австро-Угорщиною і скрізь, на всьому цьому величезному просторі, чути буде тую ж українську мову, бо скрізь тут живе наш український народ.

У Росії він заселює вісім губерній: Київську, Подільську, Волинську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську та Харківську і, опріче того частки ще оціх одинацятьох губерній: Таврійської, Басарабської, Люблинської, Сідлецької, Дродненської, Минської, Курської, Воронізької, Донської, Ставропольської та Кубанської.

У Австро-Угорщині український народ живе зараз за російською межею: в східній Галичині, в східній Буковині та по Карпатському підгіррю.

Уся ця, заселена українським народом, земля лежить при купі одним величезним шматком, але поділений, яу ми бачили, між двома державами: Росією та Австро-Угорщиною. Течуть нашою землею великі й малі горні ріки: величезний Дніпро, прудкий Дністер, Прут, Буг, Дінець, Кубань та інші. Вони збігають геть на південь, туди, де Чорне або Козацьке море вкупі з Азовським морем обполіскують південні межі нашої України. Серед сел та маленьких городів пишаються великі городи, а між їми найголовніший і найкращий – Київ, тоді Львів, Чернівці, Кам'янець, Житомир, Чернігів, Сарьків, Полтава, Катеринослав, Херсон, Одес, Катеринодар...

Усього під нашим народом землі тринадцять з половиною тисяч квадратних миль, або, як простіше сказати, – 69 мільйонів десятин.

Щоб зрозуміти чи велика се земля, чи мала, – найкраще порівняти її з іншими землями.

У Європі 26 окремих держав – великих і малих. Коли будемо лічити тільки ті землі, які в Європі, то побачимо ось що: найбільнша з цих держав Росія: простором своїм вона бере більш як п'ять мільйонів квадратних кілометрів, а квадратний кілометр – це все одно, що 92 десятині. Всі інші держави – менші: Австро-Угорщина бере 625 тисяч квадратних кілометрів, Германія – 540 тис., Франція – 536 тис., Еспанія – 540 тис., Швеція – 450 тис., Норвегія – 322 тис., Англія – 313 тис., Італія – 286 тис., Турція – 162 тис. – далі йдуть уже маленькі держави і є такі дрібні, що в одній з їх (Монако) – тільки 26 кілометрів.

Коли 69 мільйонів десятин української землі перевести на квадратні кілометри, то Україна братиме 750 тисяч квадратних кілометрів, а це значить, що всі інші держави в Європі менші за неї своїм простором, а вона – найбільша в Європі після Росії.

На такому величезному просторі повинно жити й народу дуже багато. І справді – його не трохи. На Україні живе потрошку людей інших національностей (людських пород): євреїв, поляків, москалів, німців, молдован та інших, але вони – як ті острівці серед великого моря українського народу.

Року 1897-го скрізь по Росії списувано всіх людей і про кожну людину позначено якої вона національності (людської породи), якою мовою говорить. Всі ті записи полічено потім до купи і таким робом довідалися скільки якого народу живе в російській державі. Виявилось, що українців у тих дев'ятнадцятих губерніях, про які вже тут попереду казано, живе більш як 22 мільйони. Це було року 1897-го; як що доточити до їх тих людей, що народилися після того, то з початку минулого 1905 року жило на російській частці України 26 мільйонів українців, а тепер трохи й більше.

А в австро-угорській частці нашої землі живе нас: у Галичині більше як три мільйони, на Буковині тисячів зо триста, по Карпатському підгіррю – 429 тисячів, а всього – 3 мільйони 800 тисячів, а тепер уже трохи й більше.

Таким чином живе на Україні при купі тридцять мільйонів українців.

Окрім того, українці виселялися з свого краю до інших місцевостей російської держави. Через те живуть вони ще в губерніях Астраханській, Саратовській, Терській, Самарській, Оренбургській в Польщі, на Кавказі, в осередку Росії, в Остзейщині та інших губерніях європейської Росії, а тоді в Азії – в сибірських губерніях та в середньо-азійських – тут їх можна лічити до мільйона душ.

Окрім того, живуть українці ще в Румунії, в Турції, в Америці (в Північно-Американських Штатах, у Канаді, в Бразилії) та по інших місцях – усього не менше як тисяч зо 300.

Таким робом можна напевне лічити, що на світі живе більш як 31 мільйон українського народу. *)

Коли ми порівнюємо український народ до інших європейських народів, то побачимо ось що: тільки п'ять з їх, а саме: англійці, німці, москалі, французи та італіяне мають людей за наш. Таким робом між європейськими народами (національностями) маємо ми шосте місце.

Цікаво ще глянути яке місце посідаємо ми в Росії. Ось табличка скільки якого народу живе в російській державі:

Москалів	62 ½ милійони,
Українців	27 --
Поляків	9 --
Білорусів	6 ½ --
Євреїв	5 ½ --
Німців	2 --
Литовців з мужами	2 --
Латишів	1 ½ --
Татар	4 --
Киргизів	5 --
Башкирів	1 ½ --
Молдован	1 ¼ --
Вірмен	1 ^{1/3} --
Картвелів	1 ½ --
Кавказьких горян	1 ¼ --
финнів при балтійських та приволзьких	3 --

Опріче цього живе ще в Росії багацько дрібніших народців, а всього народів є в їй більш як сотня, а про людей в їх 141 милійон.

З цієї таблички видко, що найбільший народу Росії москалі, а тоді –ми.

Чи завсігди український народ був такий великий і мав під собою таку велику землю (территорію)? Ні, позираючи назад, у віки минулі, ми бачимо, що багато є таких місцьовостей, де тепер український народ живе, а попереду його там не було. Коли не зазирати дуже далеко, а взяти час за триста років перед сим, то ми побачимо, що українців тоді не було там, де тепер губернії: Курська,

Воронізька, Харківська, Херсонська, Катеринославська, Таврія, Бассарабія, Донщина, Ставропольська, Кубанська. Вся ця земля здебільшого лежала пустирем, але за сі триста років (віки 17-й, 18-й та 19-й) український народ розростався і займав усе нові та нові простори, розсуваючи межі рідного краю і розсунув їх так далеко, що осягнув під себе землі за малим не вдвоє більше, ніж було попереду.

Такий народ, що сили родючої в йому мало, звичано не збільшується, стає його все менше та менше і помалу-малу може він і зовсім перевестися. Таким робом позникало вже попереду чимало народів та і в наш час є один культурний, освічений народ, але який не зростає, не збільшується, се французи. А та річ, що в український народ виріс, показує, що в йому є багато сили до життя, і ця сила й дала йому спромогу зробитися великим народом.

Народ великий, землі під їм багато, – скаже мені на те мій читач; – та тільки та біда, що тяжко йому жити на тій землі: живе він у бідності, живе він темний і безправний, кожен його поштовхує та на його прикрикує. Що ж йому за добро з того, що він великий і земля під їм велика?

Це правда. Не щастило нашому народові в минулому його житті: зазнав він і нападів та руйнування від лихих сусідів, зазнав і зрадництва від своєї інтеллігенції (освічених людей), зазнав того, що з вільного зробився кріпаком-невільником, що однято в його рідну мову, однято спромогу освічуватися й розвиватися, однято людські права, без яких не можна жити людині, і доведено до того, що став він з багатого бідний, з освіченого – темний, з вільного-безправний, та так, бідуючи, живе й досі –

На нашій славній Україні,

На нашій несвоїй землі... (*Шевченко*).

Це все показує, що хоч український народ і має велику силу до життя і через те дуже розрісся, але мало в його було сили самооборонної, щоб добре захищати своє матеріальне й духовне існування.

Та приходить уже той час, коли все це повинно перемінитися. Та сама сила, яка дала нашому народові спромогу так дуже вирости й займанщину, – та сама сила перетвориться в силу самооборонну, і внесе його на ті високости

культурно-політичного життя, на яких уже стоять інші народи, – аби тільки наш народ хоч трохи освідомився, освітився, перестав бути таким темним. І ми вже бачимо як воно починає перетворюватися, хоч до нашого народу доторкнувся тільки перший блідий промінь свідомості... Прийде час, як тая свідомість зясяє повним сяєвом, – тоді іншим життям почне жити український народ...

Тоді справді зробимося великим народом – через те тільки, що нас багато, що широко розкинулися, а великим через свої діла.

Ми знаємо, що се буде.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№8.-10 січня

Оповідання з української старовини.

І. Де і як жили наші предки.

Як поглянемо ми по описах стародавніх людей – і наших, і чужинців, – то побачимо, що вже в шостому віці після Рідзва Христового, більш як 1350 років перед нашим часом, український народ жив подекуди на нашій теперішній землі. З тих місць, де вони жили, українські люде розселялися на південь та на захід, займаючи під себе все бульшу та більшу займанщину. Є стародавній київський літопис, про який кажуть, мов би то його написав чернець Нестір.

Дак сей літопис подає нам звістки про те, де жили наші люде в X та XI віці: вони жили по степах над середньою та нижньою частиною Дніпра, на захід займали Карпатські гори, на схід – степи над рікою Доном. Літописець розказує нам, що українські люде ділилися на окремі народці і кожен народець мав своє назвище.

У самому осередку української землі, по правому боці Дніпра, в тих місцях, де стоїть Київ, в куточку проміж трьома ріками : Дніпром, Россю та Ірпенем, сиділо плем'я *поляне*. Зараз коло полян, од їх на захід сонця, за Ірпенем, жили *деревляне*, ще далі на захід, по річці Бугу – *дуліби*, а за їми, в сьогочасній Галичині, жили теж наші люде, та тільки невідомо, чи дулібські ж таки, чи які інші. На південь од полян, за Россю, геть униз по правому боці Дніпра до Чорного моря, жили *уличі*, на захід од їх, по Дністру й геть до дунаю жили *тиверці*. Оце стільки українських народців жило з правого боку Дніпра.

По лівий бік Дніпра жили теж наші люде. Коло полян, зараз за Дніпром і геть далі понад ріками Десною, Сеймом та Сулою жило найбільше, здається, українське плем'я – *сіверяне* або *сівера*; за їми геть на схід, мало не до ріки Дону, і на південь, геть аж до Чорного і Азовського моря і до устя річки Кубані, жили теж українці, тільки ми не знаємо, як звалося те плем'я.

Таким робом український народ уже в ті давні часи зайняв під себе величезну займанщину – від Дону на сході та мало не до річки Висли на заході, від верхньої частини Десни на півночі та аж до усти Дунаю, до Чорного й Азовського моря й до устя Кубані на півдні. Це та сама земля, на якій ми й тепер сидимо, тільки що за довгі віки ми не раз де-що з неї втрачали, та тоді знову вертали. Утрачали ми її через те, що на нас нападали інші народи. У найдавніші часи находили на наші чорноморські степи кочові народи: болгари, авари, хозари, угри, печеніги, торки, берендії, половці. Де-які з їх тільки переходили через наші і йшли далі на захід, а більше так було, що вони витискали нас із нашої землі, сами на їй села селилися та все воювали наші городи й села, сягаючи геть на північ аж до Києва (печеніги, половці). Згодом напали на нас татари і накоїли всякого лиха; в дальших віках мали ми багато клопоту і з татарами, і з турками, і з поляками й з іншими народами і під їх

нападами часто доводилось нашим людям поступатися великими частками своєї землі з країв, покидаючи їх та стягаючись до осередку. Але як потім наступав спокій, то ми знову розселювались, займаючи нашу прадідівську землю. Таким робом ми тепер живемо більше-менше на тому самому просторі, на якому жили літ із тисячу перед сим; тільки, звісно, по краях сього простору дещо втратили а дещо зайняли нове.

З усіх отих українських народців, про яких уже сказано, найбільше визначалися поляне. Хоч плем'я се було й маленьке, та воно верховодило між іншими українськими племенами. Од сього племени и шло й тодішнє назвище нашого народу. По старих описах видно, що полянський край називали тоді ще *Русь*, а полян – *русинами*. Через те, що поляне – згодом уже – взяли гору над іншими вкраїнськими народцями і серед їх уперше склалася наша держава з столицею Київом, – через те се назвище *Русь*, *русини* згодом стало прикладатися до всіх українських народців – і до полян, і до древлян, і до дулібів, і до уличів, і до тиверців, і до сіверян, – усі вони як один народ звалися тоді *Русь*, *русини*.

Була ж сая Русь породи слов'янської, однієї породи з іншими слов'янськими народами, що жили сумежно з нами.

Як же жили ці наші предки?

Звичайно, як ітльки в якому краї навчаться люди писати, то дехто з їх починає записувати те, що бачить і чує. Так було і в нас. Якийсь письменний чоловік ще в десятому віці почав списувати літопис – записи того, що діялося; згодом інші люде додавали до цих записів свої і в другій половині одинадцятого віку склався наш перший літопис про те де та як жили і що робили наші предки. Та ще й поперед сього, год за тисячу до нашого часу, поблизу нашої землі жили народи освіченіші за нас: греки та араби. Вони бували в нашому краї, а наші люде в їх, то вони на с знали, а знавши добре й письменства, списали й про нас те, що знали. От із цих своїх та чужих описів ми й знаємо про минуле наших предків.

Далі про це довідуємося, розкопуючи старі могили, а також городища та інші місця, де жили наші предки. У старовину клали в яму разом з покійником

усякі речі – зброю, окраси, гроші, струмент та інше; по тих місцях, де жили наші люде, позоставалося і потім укрилося землею також чимало всяких речей. Розкопуючи могили й такі місця, все те знаходимо і бачимо – який був у наших предків посуд, струмент, зброя і таке інше; знаходимо начіть частки одежі (вовняної, шовкової), які не зогнили. А як знайдено в могилах, скажемо, багато арабських срібних грошей, то се показує, що наші предки торгували з арабами і від їх мали ті гроші. Так ми довідуємося про торгівлю в старовину і т. д.

З усього того довідались учені люди про життя наших тодішніх предків ось що.

З себе наші предки були люде на зріст високі, міцні тілом, більше русяві, рум'яні. З чоловіків деякі носили бороду, а деякі – найбільше значніші люде – голили її, а мали тільки великі вуси; виголювали вони й голову, зоставляючи тільки в одному місці довгий чуб, що звисав набік.

Вдягалися просто: в сорочку, в штани, поверх їх каптан, свита, у багаччих поверх свит керей, опанча. Матерій багаті люди часом уживали дорогих, наприклад: шовкових, оксамитових, парчевих, привезених із чужих країв, вживали дорогі смухи. На ногах мали щось наче плетені панчохи, вбували ремінні чоботи, прості й сап'янці, черевики й постолі – ремінні чи личані. На голову надівали шкур'яні або плетені шапки; у жінок – ніби очіпки з вовняної тканини, а часом високі шапки й намітки. Пояси були або ремінні, або плетені чи ткані; коло поясу звичано був ніж, кремін'я, кресало та інше причандалля. Жінки на шиях носили золоті й срібні ланцюги й обручі, намиста, в ухах серги, на руках наруччя золоті чи срібні.

Жили в хатах дерев'яних або плетених з хворосту і обмазаних глиною. Хати ставилися високо над землею, на стоянах; були зімові – з піччу і літні – без печі; як і тепер, звичано коло хати були хліви, коморі, клуні та ін., все було обгороджене тином.

Їли наші предки печений хліб, варили юшку і всяку городину (мабуть се був борщ), кісіль, кашу; м'ясо вживали печене й варене, була часто й риба; вживали яйця, молоко і все, що з його робиться; приправляли страву сіллю. Їли

деревляними ложками, згодом у багаччих дуже зрідка могли бути й срібні. Пили найбільше мед, ще пиво й квас-сирівець; вина було мало.

Наші люде й тоді вже були добрі хлібороби: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, коноплі, льон, горох, сочевицю, біб, цибулю, часник, мак, хміль; по луках косили сіно, заводили сади; до всієї тієї роботи мали вже й струмент: рало, плуг, борону, серп, косу, граблі, лопату, рискаль, ціп і т. и. Орали кіньми й волами. Зерно мололи жорнами, сіяли на сило чи решето; просто товкли на пшоно.

Скотину теж держали: воли й корови, вівці, кози, свині, коні – держали скот для роботи, молока, м'яса й шкур; двору беріг і на ловецтво ходив, як і тепер, собака. Мали курей та иншу свійську птицю. Держали бджолу, тільки пасішництва такого, як тепер, було не багато, а більше було ортництва: по лісах у деревах видовбували дупла, щоб там велися бджоли; таке дерево з бджолами звалося *бортъ*, тим замість пасішництва зветься бортництво.

По річках ловили рибу, а по лісах та полях – звіра. Уганяли за звіром конем, били його з руки, ловили сітками й пастками, ловили собаками, а птицю – привченими до того соколами та яструбами. Так ловили або вбивали; диких коней, турів, оленів, лосів, диких кабанів, ведмедів, бобрів та всяку иншу звіроту.

Були всякі ремества. Чинбарі й кушніри чинили шкури й смухи звірячі; шапували били повсть; з вовни ткали сукно; вміли вже прясти льон і коноплі і ткати з їх полотно; ткали й з лика. Ганчарі робили глиняний посуд, бондарі – деревляний, підхожий до нашого, і деревляного посуду було мабуть бульше ніж глиняного.

Вміли добувати з землі залізо і робили з його всякий струмент, кого тоді треба було, і зброю до війни. Вироблили всякі речі з міді, брондзи, срібла й злота – металевих річей багато знайдено по могилах і часом вони дуже гарної штучної роботи.

Їздили, як і тепер, возом та саньми і частіше, ніж ми, верхи.

На війні вживали такої зброї: спис (копіє), ніж, меч, шабля, сокира, кий, лук із стрілами, щит; щоб розбивати стіни, вживали таку машину. На війну вдягали металеву шапку – шолом, і металеву одягу на груди – кольчугу.

Торгівля була в той час у наших предків не мала. Звичайно люде з лісових наддніпрянських країн робили взимку човни, а повесні гнали їх у Київ та в інші торгові городи і продавали там купцям. Сі купці з Новгороду, з Смоленського, з Любеча, з Чернігова, з Вишгорода та з інших міст з'їздилися потім із своїм крамом до Києва. Тут де-який час торгували, перепродували крам та лаштувалися в далеку дорогу. У червні (в іюні) рушали човнами Дніпром до Чорного моря, а тоді морем до Царіграду, де тоді була столиця грецького царства Візантії. Іхали збройно, як воїни, бо по степах кочували хижі здобишники – печеніги, то що, то треба від їх боронитися. У початку десятого віку до Царіграду прибувало вже по кількисот українських купців та їх слуг і жило там скількісь місяців, торгуючи. Опріче Царіграду торгували наші на півдні з наддунайськими та з кримськими городами і заходили (у XII-му віці) аж до Александрії в Єгипті. Продавали наші купці грекам дорогі сумхи, віск, невольників, а купували і їх шовкові, парчеву та інші дорогі матерії, усякі окраси золоті, срібні та з дорогого каміння, скляні вироби, всяке коріння, садовину, вино.

Частину цього візантійського краму наші купці продавали в себе вдома, а другу частину, вкупі з арабським крамом та своїм везли тим-же Дніпром та Двиною на північ, до Балтицького моря. Сами є там купували сіль, метали та інше, а згодом од німецьких та скандинавських купців західно- європейські вироби. На захід у Європу їздили сі вироби а просто через Галичину й Чехію до південної Германії, везучи туди дорогі смухи, мечі, невольників. На сході наші купці їздили по Каспійському морю і торгували з надморськими городами або з південних пристаней Каспійського моря везли крам верблюдами аж у Багдад (в Азії): смухи, невольників, шкури, дерево, бурштин (янтарь); купували від арабів: шовкові тканини, металеві вироби, золоті й срібні окраси, південнц садовину.

Усі ці торгові шляхи на південь, захід, північ і схід сходилися в Києві: він стояв на найголовнішій дорозі – на Дніпрі, з його розходились й сухопутні дороги. Через те Київ зробився осередком великої торгівлі для широких просторів Європи, осередком, що з'ясував торгівлю сходу, й заходу, півдня й півночі.

(Далі буде)

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№29.-10 лютого

Оповідання з української стровини.

І.Де і як жили наші предки.

Кінець *).

Все це показує, що наші предки вже в ті часи вмiли добре й розумно впорядковувати своє життя і не цуралися товариства інших народів, переймаючи й від їх те гарне, що їм подобалося. Вдачею своєю вони сподобалися чужинцям. Ось як описують їх деякі чужі письменники.

Були вони войовиті і на війні сміливі, відважні і часом не милосердні; але в мирний час мали вдачу тиху, ласкаву, щирю, веселу; з чужинцями, з гостями дуже ласкаві і дуже щиро їх приймали; хоч був у їх такий звичай, що родичі за вбитого родича мстили крiваво, але в законі їх немилосердних кар і кари на смерть не було. Своїх рабів-невольників не держали в неволі довіку, як інші народи, а тільки деякий час, а потім пускали на волю і давали їм на призволяще – як вони хочуть: чи взявши від панів гостинця йти додому, чи зоставатися жити у нас, тільки вже вільними людьми. Жінки в їм були дуже вірні й любили своїх чоловіків. На спеку, на холод, на голод народ був дуже терплячий, але неволі не хотів терпіти, бо був дуже вільнолюбний. Та за те були вперті, мало і їх було гуртового ладу, не любили коритися громадським присудам і часто сварилися.

Веселі були і охочі до забавок. Так, як і тепер наші люди, любили і предки наші спів та музику – з піснями та з музикою відбували весілля, раз-у-раз були игрища зо співами, танці. Грали на сопілку, на сурми (труби), на гуслі, били в бубон. Про їх забавки знаємо ще, що грали в кости.

Любили й випити, а пили найбільше мед. Пили в свята, пили на тризнах (поминаючи мертвих), скликали на бенкети і добре на їх гуляли.

Віра в наших предків не така була, як тепер. Вони молилися й кланялися силам природнім: сонцеві, огневі, громові та блискавці, вітрові, давали кожному з їх ім'я і вважали те за бога. Найдужчим і найстрашнішим богом був у їх *Перун*, пан над усім небом, бог грому й блискавки, грізний, та й плодючий, бо посилає дощ і тим дощем живить усе живе на землі. *Хорс*, або инакше – *Дажбог*, то було сонце, джерело світового добра; *Сварог* – огонь, *Стрибог* – бог над вітрами, *Велес* або *Валос* – бог над скотом, бог достатку й хазяйства.

Окрім цих вищих богів, були ще божки й менші. Жили вони скрізь: по водах жили водяники й русалки, по лісах – лісовики, або полісунита й знов таки русалки, в полі – польовики та мавки, в хатах – домовики.

Давній українець запобігав ласки і цих великих і малих богів молитвами, обіцянками та жертвами. Молилися й жертвували в лісі, біля криниць, рік і болот. Подекуди стояли і ідоли – оті бога, вироблені з дерева, – то молилися перед їми. У Києві, напр., стояли ідоли Перуна, Дажбога, Стрибога та інших. Перунів ідол був деревляний, з срубною головою та з золотими вусами. А ні храмів, в ні жерців-попів не було: від громади приносили жертви князь або поважні громадські мужі, од себе й од свої сем'ї молився й жертви приносив кожен сам. Жертвували птицю, скотину, м'ясо, хліб та всякі інші страви й напитки. Уб'є худобину – одну, чи скільки – частину роздасть на вбогих, а решту приносить ідолові та й чепляє на палях коло його. Дехто каже, що наші предки іноді приносили в жертву й людей, та неможна певне сказати, чи сьому правда. Один чужоземець бачив, як молилися під час жнив: узяв чоловік просо в коряку підійняв до неба й сказав: « Господи, ти дав нам їжу, – дай нам і тепер її досить».

Хоч жреців і не було, та були такі люде, що народ, радився з їми в усяких справах про віру й життя – се були знахарі – волхви. Народ вірив, що в їх є надлюдська сила, що вони знають людську долю, можуть порядкувати силами природи і одвертати від людей або насилати на їх біду.

Та хоч і думали так про знахарів, а ще більше вірили, що кому божа воля судила яку долю, то та вже в його й буде. У кожного чоловіка своя доля з їм разом живе, мов би яка богиня, чи що. Яка в кого доля, таке його й щастя.

Про душу старі українці вірили, що вона не вмірає вкупі з тілом, а живе й після його. Вірили, що яким життям чоловік тут жив, таким і на тому світі житиме. Через те чого треба йому було тут, того й те там буде треба. А тоді у нас як тільки ховали в землі, як тепер, а як де, то палили покійників: висиплюють високу могилу, на їй положуть великий стог дров, на його покійника та вкупі з тими дровами й спалють, а попіл зберуть у глиняний посуд тай поставляють на могилі. Так робили по лівій бік Дніпра, а в полян та в древлян більше в землю

ховали. Дак ото вкупі з покійником – на ті дрова чи в яму – клали все, що йому треба було: зброю, всякі потрібні йому речі, гроші, зерно, страву; дулали, що треба йому буде собаки, коня, щоб їздити, товару, – через те вбивали а тоді клали біля його і коня, і собаку, і корову, і півня... Та ще й того мало: адже треба йому там і жінка або котра з невільниць: як захотиться жінка чи невільниця, то задавлюють її на могилі і тіло положуть біля покійника. На роковини похорону збиралися на могили – поминали його їжею та питтям. Одні вірили, що душі мертвих остаються жити у своїй хаті і звали їх домовиками, дідьками; а інші знов думали, що душі ці живуть на тому світі, в раю.

Були в наших предків і свята, празники. Одно свято припадало на той час, що тепер Різдво, се було свято *Коляди*. То святкували народження сонця, бо хоч тоді ще була зима, та вже сонце повертає на літо, і дні довшають. На честь молодому сонцю співали пісень – коляд. Як став наш народ християнської віри, то в колядках та в щедрівках співають про Діву – Марію та про святих; але ще додержалися й старосвітські колядки: там співається про пишну панну, що вся в золоті, як увіходять у сіни, то сіни сяють, заходить у двір, – двір палає. Ся золота панна – то сонце золоте, що на небо сходить і землю освічує. Потім це свято перемішалось з християнськими різдвяними святками, але й досі в нас ставляють на Різдво на покуті сніп жита чи пшениці, а на новий рік посипають зерном, несуть попід хатами плуг: це все сонце шанують, бо воно народилось а з ім укупі народився новий хліборобський рік, то селянин-хлібороб і бажає в сонця доброго врожаю.

Весну, як вона приходить, шанували веснянками й весняними грищами; а на літній поворот сонця святковано (під 24-те червня) Купайла. Це також було велике свято сонцю. Робили ідолів – Купайла й Марени (літньої дощової хмари) і так саме, як і теперпо селах, співали, понадівавши вінки, стрибали через огонь і таке інше.

Були ще й інші свята – русалкам, мерцям – русалчин та мертвецький великодчі, та інше. Дещо з того додержалося в сільських людей ще й до нашого часу, хоч багато де в чому й перемінилося.

У сем'ї був такий лад. У ті часи в наших предків можна було держати по дві, по три і більше жінок. Звичайно, се можна було робити тільки багатим людям: за кожну жінку треба було платити *віно*, викуп, а вбогий чоловік ледве міг спромогтися на одно віно. Тим убогі люде мали звичайно по одній жінці. Робилося так, що парубок, змовившись з дівчиною, крав її на якій гулянці, на грищу, чи тоді, як вона йшла по воду, а потім платив балькам віно. Про цей звичай є й досі згадки в теперішніх весіллях: як молодого поїзд приїде, то його не пускають, мов одбиваються від його, беруть з його викуп і т.п.

Спершу в нас було так саме, як бувало й в наших предків у давню давнину: жінка була купована річ, і через те, як умірав чоловік, то й жінку з їм ховали, бо вірили ж, що йому й на тому світі буде всього того треба, що й на цьому. Але де-далі ставали наші люде милосердніші і вже перестали силоміць ховати з чоловіками жінок, а ховали тільки таку, яка сама того хотіла з любови до покійника. А далі й зовсім цей звичай перевівся і жінці все ставало краще жити. Хоч у сем'ї старшим був чоловік, але вже й жінка мала чимало там волі; а як він умірав, то старшою в сем'ї була мати-вдова – її вже всі й слухалися. Хоч чоловіки й не дуже шанувалися, та жінки наші й по чужих землях славилися вірністю та любов'ю до чоловіків.

Рідніші проміж себе сем'ї жили одним гуртом, і се звалося *рід*. Рід мав одно гуртове хазяйство, і порядок усьому давав один хазяїн – звичайно їм був старший у роді, але часом і молодий – кого рід вибере. В більше важних справах старший хазяїн не міг сам рішати, а роблено так, як увесь рід скаже. Як же рід розростався такої великий, що гуртом хазяйнувати було вже незручно, то частина його відрізнялась і починала жити окремо.

Скількісь таких родів жило звичайно при купі, і так складалося *село*, громада. Селом порядкували оті старші хазяїни, сходючися на громадську раду.

Як набігали на село вороги, то треба було захищатися та оборонятися. За для цього якесь годяще на те місце обкопували шанцями, обгороджували земляним валом, яко мога вищим та міцнішим, і таке обгороджене місце звалося *город*. Щоб город зробити і лагодити, звичайно збиралося гуртом кілька

сіл, – це вже одно привчало ті села до гуртової роботи, до гуртового життя. Як нападав ворог, люде тікали з сіл у такі городи з своїм добром, ховалися там і звідтіль боронилися за земляними окопами. Як ворог ішов геть, то часом усі люде виходили з города і знов жили по селах, – тоді город стояв порожній аж поки знову знадобиться. А часом у йому заставалися жити люде, потроху їх усе бульшало та більшало, заводилися громадські справи, торгівля і т. інше. Таким робом серед сіл виростав навелений і більший за село город. У його напливало все більше та більше людей; які не могли вже вміститися в його, – селилися поблизу – то були *пригороди*. Звичайно сі пригороди й окружні села слухалися города, корилися йому: город давав їм захисток під час війни, там було військ, що обороняло від ворога, там була торгівля і т. п. Городи, що сиділи на торгових шляхах, швидко виростали, вбивались у силу. Такий город та ще як він мав князя й військо, неминуче підгортав від себе окружні пригороди й села. Так сталося, що кожна частина української земля горнулася до свого городу.

Порядок у городі давали громадяне – старші хазяїни, що сходилися на *віче* – в громаду, на сход. На тому вічу вони міркували про громадські справи і постановляли як і що треба зробити. По деяких городах віче вибирало собі ще й князя – цей доглядав за порядком і командував військом.

Б. Грінченко

Громадська думка.-1906р.-№30.-11 лютого

Оповідання з української старовини.

II. Як склалося Київське князівство.

У ту давню давнину не тільки кожне українське плем'я жило само по собі, а ще воно поділялося на кілька часток, і кожна така частка жила собі окремо, у кожній було своє віче, свій князь. Часом ці частки єдналися проміж себе задля якого діла гуртового, а часом сварилися. Згодом постали города, і кожний город підгорнув під себе свою округу, та й верховодив нею. Така округа звалась тоді *волость*. Що більший, багатчий та дужчий був город, то більшу й волость він собі загортав.

Полянський город Київ спершу не мав великої сили, і через та на його і на всіх полян нападали часом інші племена – напр. Деревляне; підгорнули були їх і примусили платити на себе данину й чужинці – хозари, народ, що жив сумежно з українською землею геть за Доном, на схід до Каспійського моря. Але Київ стояв на доброму місті, бо на великому дніпровому торговому шляху; та й сухопутні торгові шляхи так саме пішли на всі чотири боки світу через Київ. Тим то в йому скупчувалася вся торгівля з українських земель, і город усе виростав, більшав та дужчав. Багато в йому завелось грошовитого купецтва, і мало воно в усіх справах велику силу.

Везучи крам до чужих країв, мусили купці їхати серед ворожих і часом розбишацьких народів, що раз-у-раз могли на їх напасти, повбивати й пограбувати їх. Через те їхали купці завсігда збройно, щоб дати отсіч. У Києві тож держали військових людей для оборони. І як сили в їх побільшало то почали вони ті народи, що жили по над торговими шляхами, воювати й покоряти собі, щоб не полян тисли інші народи, а поляне все більше та більше підгортали під свою руку сусідів з їх землею.

Протягом дев'ятого та з початку десятого віку підгорнув під себе могутий Київ величезну землю з усіма вкраїнськими народцями та з іншими сусідніми племенами – слав'янськими й финськими. Так з київської волости виростала й склалася київська держава, що стала зватися Руською державою, бо сами поляне звалися Русь, то передали це своє ім'я і всім тим народам яких приєднали до своєї держави. А держава ся широко розкинулася і починалася від північних великих озер (що за теперішнім Петербургом) та від горішньої Волги і тяглася на південь аж до Чорного моря й нижнього Дону.

Звісно, не всі народи на цих просторах однаково корилися Київу. Корилися найдужче ті землі, що лежали по торгових шляхах. Скрізь там київський князь садовив своїх намісників – князів та бояр – з військом; вони всім там порядкували й збирали податі. Округи ж та племена, що були далі від тих торгових та воєнних шляхів, мали більше волі: в їх сиділи свої місцеві князі і вони тільки повинні були платити київському князеві данину і давати йому на підмогу своє військо, як він йшов на війну. До місцевих справ тих народів київські князі звичано спершу не мішалися, – це вже було згодом. А поки що київський князь або його намісники тільки збирали сами данину: звичайно взімку вони ходили по підвладних народах і збирали всяке добро, яке ті їм повинні були давати, а по весні зіходились до Києва. Тут лаштувалися з крамом до чужих країв, посилаючи на продаж те, що назбирали за зиму як данину. Таким робом князі й бояри (пани) київської держави були за одним заходом і урядові люде, і купці; торгівля й державні справи так добре проміж себе попереplitалися, що не можна було відокремити одне від одного.

Щоб держати слухняними всі народи в державі, щоб посилати збройних людей з торговими викликами, треба було мати велике і добре впорядковане військо. Київ мав його уже в восьмому віці, а в початку IX-го українці-русини їздють уже воювати чужі землі: Малу Азію, Крим, південний берег Каспійського моря, – напр. Року 860-го, вони під'їхали до само столиці византійського царства – Царьгороду і за малим його не повоювали. Войовитих наших предків чужинці-греки називали : «погибельний ім'ям і ділами своїми народ Русь».

Дбаючи про військо, київські князі приймали до його варягів.

Варягами тодішні українці-русини називали виходьків з-за Балтійського моря, з північних країн Норвегії та Данії. Це були смілі мореплавці й добрі вояки. Найбільше жили вони морським розбоєм: плавали морем понад берегами і нападали на людей, oprіче того, иноді вони ще й торгувалти. Ця торгівля затягала їх і в нашу замлю, аж у Київ. Українські торгові городи залюбки приймали до себе на службу в військо варягів. Де-далі, їх ставало в київському війську все більше та більше. Князі приймали їх залюбки, бо раз, що

вони були добрі вояки, а друге – вони були чужинці: їм було байдуже до тутешніх людей – то їм ні родичі, ні приятелі, а зовсім чужі люде; ні в чому вони їм не потурали, а слухалися самого князя. Через те й князі раз-у-раз наставляли їх боярами (панами) та начальниками.

Князі завсігди дбали, щоб своє військо збільшити, до себе прихилити і в покорі собі держати, бо це князям давало силу. А сили треба було ось через віщо.

У всьому князівстві і в кожній волості лад тоді був такий, що порядок усьому давали *князь і віче*.

Князь збирав на себе данину й судові штрапи (звалися вони *віра*) і на сі гроші содержував і військо. Він повинен був командувати військом і обороняти князівство від ворогів, це було його найголовніше діло. Опріче військової справи, порядкував ще князь судом: судив він або сам або його намісники, але на тому суді був виборний од віча, щоб не було кривди людам. Всіма іншими справами порядкувало народне *віче* та виборна городська старшина.

Вічем звалося громада, що сходилася рішати які діла. Звичайно серед города на майдані був вічовий дзвін. Дзвонено в той дзвін і люде сходилися. Всі були на вічу рівні. По пригородах та по селах також були свої віча і як треба було, то вони посилали від себе виборних на городське віче.

Народне віче вибирало всіх городських начальників і наказувало їм як та що вони повинні робити. Воно вибирало й князя і списувало з їм умову – що він повинен робити, що може, а чого не може. Віче рішало, чи воювати з ким, чи ні, і князь повинен був слухатися того присуду, бо звичайно князівське військо було невелике, кілька сот душ, а такого війська за для війни було мало; як присудить віче воювати, тоді в військо йшов народ, селяне й городяне, а як не присудить, то ніхто не піде і війни не буде.

Таким робом віче було дужче за князя. Князеві була велика шаноба, та самовладно порядкувати люде йому не давали, – мусив він де треба слухатися віча.

Звісно, князем се не подобалося, хотілося їм порядкувати своєю волею. А порядкує той, хто має більшу силу. Князям і хотілося стати дужчими, ніж віче.

Тим вони й військо своє побільшували і раз-у-раз намагалися підгорнути під свій присуд такі справи, які до того часу були під вічовим присудом. Та все це було не так легко зробити, і через те довго ще віче мало велику силу в державі.

Була ще одна річ через яку князь завсігди силкувався збільшити своє військо. Сидючи сам у Києві, князь і інші волости посилав найстарших бояр своїми намісниками. Кожен з цих намісників держав коло себе військо, помалу вбивався в силу і хотілось йому, щоб не київський князь над їм панував, а щоб він сам собі пан. Хотілося зробитися над своїм намісництвом самостійним князем то ще й так, щоб князівство те все переходило від батька до сина. Тим то такі намісники часто ставали неслухняними київському князеві. Найбільше це бувало, як старий князь умірав, а його наступник починав князувати. Тоді звичайно непокірні народи й сишльніші намісники починали його не слухатися. Князеві доводилося йти їх покоряти; неслухняних князів та намісників він скидав, настановляв інших; непокірні народи знову покоряв і ще більше однімав у їх волю. Під час такої війни князівське військо звикало до нового князя, привчалось його слухатися, а як то він був до його добрий, то й любити його. А се робило князя дужчим і незалежнішим од віча. От-же військові завсігди треба було діла. Через те князь, упорядкувавшись дома, давши всьому лад, звичайно йшов у далекі походи – воювати багаті освічені країни на сході й на півдні. Коли похід був щасливий, то верталось військо з великою здобиччу, а князь добував слави й поваги, яко дотепний на війну і дужий дома державець.

Так помалу складалася і складалася київська держава.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№35.-16 лютого

Оповідання з української старовини.

III. Перші київські князі.

Які саме князі були в Києві з початку – невідомо *). Знаємо на ім'я тільки двох: *Аскольда* та *Діра*. Після їх був князем *Олег*, і про його ми знаємо трохи більше.

Він князував наприкінці IX-го та на початку X-го віку і щасливо воювався з Візантією. Він так погромив греків, що ті року 907 та 911-го списали з ім дві умови, а в їх дали великі – полегкості українським купцям, що приїздили до Царгороду.

За Олегом князував *Ігорь*. Він довго воював деревлян та уличів, бо вони не хотіли йому коритися, – аж поки покорив та ще дужче притис. Щасливо воювався на сході (роки 943 – 944) і взяв звідти багато здобичі, але йому не пощастило з греками. З великим флотом (кораблями) пішов він до Царьгороду, та греки так його погромили, що він ледве живий вихопився з невеличкою купкою недобитків. Через те року 945-го мусив списувати з Візантією нову вмову та поступитися багато чим з тих пільг, яких добувся колись Олег.

Про смерть його так оповідає літопис. Він оддав данину деревлян своєму воєводі Свінельдові. Свінельд назбирав так багато податі, що й сам забагатів і військо своє збагатив. Тоді Ігореве військо почало ремствувати:

- Воїни свінельдови вдяглися в добру одежу і мають добру зброю, а ми голі. Йди, князю, з нами збирати данину, то й ти добудеш, і ми.

Ігорь послухався й пішов збирати з деревлян податок, дарма, що Свінельд уже його зібрав. Назбіравши, вертався додому, а тоді роздумавсь, що ще йому мало, послав військо додому, а сам з малою купою пішов брати з людей знову. Деревляни послали до його послів, кажучи:

- Чого знову йдеш? Адже всю данину вже зібрав.

Він того не послухався, йде. Тоді деревляни з своїм князем Малом почали радитися, кажуть:

- Як унадиться вовк до овець, то виносить усю отару, поки не вб'ють його. Так і сей: коли не вб'ємо його, то всіх нас занапастить.

І ото в городі Коростені громада напала на Ігореве військо, побила його, а самого Ігоря вбила. Кажуть, наче б то нахилили два гнучких дерева, прив'язали

до їх Ігоря за ноги та й пустили. Деревя порснули вгору й розідрали його надвоє.

Після Ігоря зостався малий син Святослав. До його зросту порядкувала в державі Ігорева вдова Ольга – вкупі з чоловіковими боярами. Була се жінка розумна і вдачею вельми тверда. Вона тяжко покарала деревлян за Ігорову смерть і повернула їх ще в більшу неволю. Лад у державі заводила дужою рукою, беручи собі зразок з Візантії. Вона навіть їздила сама до візантійського імператора в Царьгород (року 957-го). Ольга вихрестилася в християнську віру, нахилила до того й сина свого Святослава, та він не схотів.

Десь після 960-го року почав князувати, дійшовши зросту, *Святослав*. Сей не любив сидіти дома та давати лад державі: замість його порядкувала мати, а він раз-у-раз ходив воюватися і весь вік жив війною. Літопис каже про його: «Легко ходив, як пард **), і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив м'яса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи яловичину, пік на жару і їв, не мав і шатра, а підстилав на спання повсть, а в голови сідло; такі ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: «іду на вас!»»

Почав він своє князування війною на людей, що жили коло рік Оки й Волги, зруйнував геть чисто Хозарське царство за Доном коло Каспійського моря, побив кавказьких ясів та косорогів і підгорнув під себе в'ятичів. Грецький імператор закликав Святослава воювати сумежне з Візантією царство Болгарію, бо болгари тисли греків. Святослав зібрав 60 тисячів війська і рушив у Болгарію (968), підгорнув під себе частину сього царства та й осівся жити на південь од Дунаю в місті Переяславці.

Поки Святослав воював чужу державу, вороги напали на його власну.

Ще й давніше почали зо сходу находити на широкі степи коло Каспійського й Чорного моря всякі татарські народи. За часів Олега дійшла аж до Київа орда *угрів* чи венгрів. Слідком за їми прийшли *печеніги*, витиснули угрів, і ті подались аж за Карпатські гори та там і оселилися. Печеніги ж осілися в степах над Чорним морем та й почали раз-у-раз нападати на наших людей, бо були народ хижий, розбишацький. Бачивши, що Святослав у

Болгарії, вони дійшли до Київа та й обложили його великим військом. Не можна було ні з Київа вийти, ні в Київ увійти. Люде гинули з голоду й без води. Ось – ось уже печеніги взяли б Київ. Тоді кияне про це звістку до Святослава. Вони переказали йому:

– Ти, князю, чужої землі шукаєш, а свою занехаяв. За малим не взяли нас печеніги – і матір твою й діти твої. Коли не вернешся, не оборониш нас, то й справді заберуть. Невже тобі не жалко ні свого рідного краю, ні старої матері, ні дітей?

Почувши се Святослав, кинувся до Київа і прогнав печенігів. Та все ж йому не сиділося дома.

– Не любо мені, – каже, – в Київі жити; хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то осередок землі моєї, туди все добро зіходиться: від греків паволоки (дорогі шовкові матерії), золото, вино, всяка садовина; з чехів та з Угорщини срібло й коні; з Русі ж шкури й вісе і мед і челядь.

– Хиба ти не бачиш, – каже йому Ольга, – що я хвора? Куди ж ти їдеш од мене? Поховаєш мене, то йди куди хоч.

Через три дні Ольга вмерла. Поховавши матір, Святослав старшого свого сина Ярополка посадив князем у Київі, меншого Олега у деревлян в Овручу, а сина від своєї коханки Малуша Володимира – в Новгороді; коло кожного сина приділив бояр, бо сини були ще малі. Сам –же кинувся знову в Болгарію.

Та там уже греки помирилися з болгарами і напали на Святослава. Святослав почав воюватися з їми і спершу перемагав їх. Він прогнав греків назад і догнав аж до Царьгороду, палючи та руйнуючи грецькі городи. Та Святослав був на чужині, війська в його все меншало, а греки замість побитого війська раз-у-раз збирали нове. Вони прогнали Святослава назад і нарешті обложили його в городі Доростолі. Три місяці тяжкими боями добували греки Святослава і хоч не взяли його, та довели до того, що він мусив помиритися з їми, віддати Византії Болгарію та й вернутися додому.

Перед од'їздом він схотів побачитися з грецьким імператором Цімісхієм. Той прибув до Дунаю в позолоченій зброї з пишним військом. Святослав же приїхав човном: як простий воїн сидів він поруч з іншими і гріб нарівні з усіма

веслом. Убраний був просто: – в звичайну сорочку; тільки окраси було в його, що в золотий ковток з дорогим камінцем і двома перлами в усі. На зріст був середній, кремезний та дужий, мав короткі ніс, густі брові; сині очі дивилися похмуро; бороду голив, але мав довгі кудлаті вуси, а з остриженої голови висіла пасмом довга чуприна. Сидючи в човні, поговорив трохи з імператором і поїхав швидко він і рушив додому.

Та нещасливий був той поворот. Як він вертався Дніпром, біля порогів переняли його печеніги і вбили (року 972-го).

Далі буде.

—
*) Про перших київських князів і про тих, що були після їх, наш літописець розказує в своєму літописові чимало всяких оповіданнів. Одначе сам літописець жив не тоді, як ті князі були, а літ через двісті після їх. Він того, що оповідав, сам не бачив, а списав тільки те, що старі люде йому розказували. За двісті ж літ багато де чого позабувалося, а багато люде йому повигадували такого, чого й зовсім не було. Тим то тім оповіданням не можна няти віри. Як почати їх рівняти до інших описів, то виходить, що такого не могло бути. Через те , про що вчені люде знають, що вони справді було, або хоч могло було.

***) Дужий звір такий.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№36.-17 лютого

Оповідання з української старовини.

ІV.Володимир Великий.

Старший син Святославів Ярополк, князь київський схотів підгорнути під себе всю батьківщину. Він одняв у свого брата Олега деревлянську землю, і самого Олега в тій війні вбито. Тоді послав своїх намісників і в Новгород, де князував третій Святополків син – Володимир. Та Володимир, дочувшись що сталося з Олегом, ще попереду втік звідти за море до варягів. Він випрохав у їх собі на поміч військо, вернувся з їм до Новгорода і прогнав звідти Ярополкових намісників. Підбивши від себе Полоцьк і вбивши полоцького князя Рогволода, Володимир з великим військом рушив на Київ. Ярополк утік з Київа в город Родню, та потім хотів покорятися братові, пішов був до Володимира, але там його вбито.

Володимир опанував Київ і став князем над усією державою (коло 980-го року).

А держава ця під той час дуже вже розхиталася і багато було в її безладу. Мандрований князь Святослав її не держався, сини проміж себе сварилися, окремі землі перестали коритися київському князеві. Володимир заходився все це впорядковувати. Він раз-у-раз ходив походи, привертаючи до послуху частини своєї держави та підгортаючи під себе нові землі. Він підхилив під себе Червону Русь або Галичину, і межа його державі доходила на заході аж до Прусів і під Краків; повоював ятв'ягів, в'ятичів, радимичів, волзьких болгар. Всі народи в своїй державі силкувався він ще дужче підхилити під свою руку. За для цього він замісто тих князів та намісників, що там попереду були, садовив князувати своїх синів. Жінок у Володимира було багато, а ще більше підложниць – літопис каже, що їх було кілька сот. Од своїх жінок Володимир мав дванадцять синів, і всіх їх понастановляв князями за живоття свого; а що вони були ще молодими або й зовсім малими, то до зросту за їх там порядували призначені на те бояре. Таким робом Володимир дуже з'язав докупи, об'єднав свою державу.

Багато клопоту було Володимирові з печенігами. Вони не переставали раз-у-раз нападати на Київську державу, і з їми була невпинна, без перестанку війна. Володимирові доводилося з усього князівства стягати військо, щоб давати одсіч хижим руїнникам печенігам. Щоб іще дужче оборонитися від їх,

він будував городи коло Києва – по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі й Стугні – і держав там військо. Великою працею й тяжкими та частими боями тільки й можно було не пропустити печенігам поруїнувати край.

Тим часом у Візантійському царстві після імператора Цімісхія зацарювали два брати – Василь та Костянтин. Та родич колишнього імператора Варда Фока збунтувався проти їх, зібравши військо, та й ознаймив імператором. Він прихилив до себе багато народу, і братам-царям ставало сутужно. Тоді вони послали до свого могутого сусіди Володимира Київського, щоб він їм допоміг. Се бувало й попереду, що грецькі царі прохали помочі в київських князів, а ті їм допомагали військом. Так і тепер Володимир пообіцявся допомогти, та тільки вимагав, щоб грецькі царі віддали за нього свою сестру Ганну. Володимир тієї Ганни й не бачив ніколи і не з кохання сватав її, а через інше.

Візантійська держава була тоді дуже славна серед інших держав, менше за неї освічених. І могутча вона була, і багата, і пишна, і освічена – стояла вона в сяєві перед очима таких народів, як хоч би й тодішня Русь. Через те породичатися з грецькими царями здавалося київському князеві великим ділом. На зятя візантійських імператорів падала також частинка того сяєва й слави, яка була на Візантії. Стаючи зятем царям-братам, Володимир високо піднімав свою царську повагу над сусідніми князями й царям, а до того Візантія раз-у-раз могла стати на поміч Володимирові своєю великою військовою силою. За для державних потреб таке одруження було доброю річчю, - тим то Володимир і домагався його.

Одначе грецьким царям сього не хотілося, високо вони себе становили над іншими князями й царями, а київський князь був у них меншим чоловіком, ніж навіть цар хозарський, а вже про болгарського царя, то нема що й казати. Тим то віддати сестру-царівну за Володимира здавалося грецьким царям великим пониженням, ганьбою. Та біда їх так притисла, що не було їм ніякої іншої ради, бо могли вони й царства збутися. Вони згодилися на Володимирове сватання, тільки вимагали, щоб він вихрестився в християнську віру.

Християнство в Києві не було новиною. Іздивши торгувати або воювати з Візантією, тодішні українці здавна придивилися вже до його і багато де-кому воно сподобалось. Ще давно, року 860-го, якийсь київський князь, можж Аскольд, ходив воювати Візантію, а потім помирився з греками та й вихрестився і сам він, і чимало його вояків. Після цього греки прислали до Київа попів, а потім і архирея – ввертати наших людей у християнство. І християнство помалу ширилось у нас. Наприклад, року 944-го в Ігоровому війську було вже багато християн, а в першій половині десятого віку в Києві на Подолі, над Почайною, була вже християнська церква св. Іллі – значить тоді в Києві було вже багато християн між київським боярством, і між князівським військом. Од цих християн знала про нову віру княгиня Ольга і вихрестилася – мабуть таки в Києві ж. Ії син Святослав, хреститися не схотів, а іншим, хто до того охочим був, не боронено, хоч з цього нехристияне й глузували. Таким робом Володимир до християнської віри давно вже придивився, знав яка вона і знав, що в його державі до тієї віри багато прихильних людей, - значить не буде великого клопоту завести тую віру поміж усім народом. Самому ж Володимирові християнська віра подобалась.

Він згодився на вимагання грецьких царів, щоб вихреститися, і послав ім військо. Вкупі з тим військом Василь та Костянтин побили Фоку, припинили повстання і могли царювати безпешно.

Володимир додержав свого слова: року 988-го він охрестився, назвавшись Василем, і дожидався грецької царівни.

Одначе грецькі царі, почувшись безпечними, почали виляти, не додержували слова і не прислали до Володимира сестри. Володимир тоді пішов з військом на Крим – країна ця була тоді візантійською, - обложив його столицю Корсунь і після шести місяців облоги й добування взяв його (989 року). А в Візантії тим часом знову заворушилися повстанці, і грецьким царям знову ставало тяжко. Доводилось додержати слова. Вони вислали сестру Ганну до Володимира в Корсунь. Володимир оженився там з нею, тоді віддав Корсунь назад грекам і вернувся додому (989), допевнившись свого.

З цього часу Володимир зробився дуже прихильний до нової віри. До того він бачив, що за для його буде дуже вигодно, коли по всій державі завести одну віру. Народи, з яких складалася київська держава, не всі були української породи, а деякі з їх різнилися від українців і мовою, і вірою. Коли б же віра в їх усіх була одна, то дужче б держалися б вони гурту, міцніша була б і держава. Князі завсіди силкувалися, щоб людську волю приборкати, а собі над людьми взяти волі яко мога більше. І тут нова віра була на руку Володимирові. Вона приходила до нас із Византії, а там духовенство звикло слухатися царів і робити те, що вони звелять. Такі саме заводило грецьке попівство і в Київській державі, як туди прибуло: духовенство християнське поглядало на князя, як на самовладного державця, слухало його. Підпірало князівську силу і ширило серед людей такі думки про князя, які мало само. Це князеві було дуже добре.

Через усе це Володимир щиро заходився заводити скрізь у своїй державі християнство. Привізши з собою грецьких попів, він поперед усього звелів охрестити киян. Ідолів старих богів поперевертали і повкидали в Дніпро, а людей зігнали в річку та за одним заходом усіх їх і охрещено. Багато людей жаліло за старими богами, а все ж вихрещувалось, слухаючи князя. А інші робили се через те, що їм справді подобалась нова віра. За київською землею вихрещувалися й інші, тільки що не скрізь люде так скоро прихилились до грецької віри, як у Києві: на півночі,напр.у Новгороді і на сході (коло рік Оки та Волги), Володимир послав військо, силуючи людей вихрещуватися.

Звісно, християнство поширилося поперед усього між боярами, між військом, по великих городах, а серед простого люду воно розходилося дуже помалу і довго ще після Володимира простолюд держався старої віри, або перемішував її з новою. Так добре се держалося, що деякі звичаї з тії стародавньої предківської віри додержалися до нашого часу.

Володимир завів у церковних справах лад: був митрополит, архирей – вони вже й порядкували над попами. Він звелів будувати скрізь церкви і викликав майстрів з Византії, щоб вони змурували кам'яну церкву в Києві. Церква ся стала зватися Десятинною, бо Володимир призначив на неї десяту частину з своїх прибутків.

За для церковної служби треба було книг. Ще давніше, в половині дев'ятого віку, брати-греки Кирило та Мефодій переклали з грецької мови на слав'янську церковні книги і за для тієї слав'янської мови зложили й азбуку, літери. Як наші предки охрестилися, то до їх привезено церковні книги перекладені тією слов'янською мовою.

Цією ж мовою учено тоді й письменства. Володимир велів заводити школи, забірати в значніших людей діти і вчити їх читати і писати.

Володимирові хотілося мабуть, щоб наші предки переймали від Византії не саму церковну, а й світську освіту і умілість. Бо він вивіз із Корсуня чотири сипаних з бронзи коня та дві бронзових людських постаті і звелів те поставити поблизу Десятинної церкви й князівського двору. Мабуть до Володимира не було в нас ніякої монети(грошей металевих – мідяних, срібних, золотих), а Володимир завів її.

Останні роки свого життя Володимир упорядковував свою державу, давав їй кращий лад. Ті князі, що були поперед його, були вояки-здобичники: їм аби була здобич та війна, а про добрий лад у князівстві вони мало дбали. Тим Володимир і великий проти їх своїми ділами, що він перший з князів покинув думку про військові здобутки, а заходився дбати про мирний лад та про більшу просвіту своєї держави.

На при кінці свого життя дуже вславився Володимир своїми бенкетами: любив він заводити до себе беседу, істи й пити з гостями. На свята скликалася до князя сила людей на гулянку й розмову – тут було військо князівське, бояре і старші мужі городські. І для простого народу в Володимировому дворі було місце за столом, а вбогим калікам, що не могли прийти, він, кажуть, сам посилав милостиню. Таким робом Володимир дуже прихилив до себе своєю ласкою людей.

Умер він 15-го липня (іюля) року 1015-го. Було йому тоді років 55 або 60.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№53.-7 березіля

Оповідання з української старовини.

V. Ярослав.

Один з Володимирових синів – Ярослав був князем у Новгороді. Він не схотів платити батьковій тієї данини, що мусив. Володимир звелів рівняти шляхи й мостити мости, щоб іти воювати непокірного сина, але тут його застала хвороба й смерть.

Як він умер, то в Києві був старший його син Святополк. Він хотів стати київським князем, а боявся, що брати будуть з ім'ям за Київ змагатися. Він звелів зрадою повбивати своїх братів Бориса, Гліба та Святослава. Мабуть думав так саме зробити й з іншими, та на перешкоді йому став новгородський Ярослав. Узявши на поміч варягів, він прийшов до Києва і здобув його кривавим боєм (року 1016).

Святополк утік, та не думав коритися. Він покликав собі на поміч печенізьку орду та свого тестя, польського короля Болеслава. Гуртом вони прийшли до Києва, побили Ярослава і той утік у Новгород, а Святополк з Болеславом уступили в Київ. Побувши в Києві, Болеслав вернувся додому, а Ярослав зібрав тим часом нове військо та й побив Святополка. Той утік у Польщу і на дорозі десь ізгинув. Ярослав увійшов у Київ і зробився з року 1019-го, київським князем.

Ярославові хотілося панувати над усією тією державою, над якою панував його батько. Та в його було ще два брати – Мстислав та Сулислав. Мстислав був князем на півдні, в далекій Тмутаракані. Жив серед диких степових орд, мусив часто з іми битися, любив війну і був дуже сміливий. Одного разу Ярослав виїхав з Києва в Новгород. Мстислав прийшов з військом до Києва. Города взяти він не міг, та осівся в Чернігові і почав воюватися з братом. Він одвоював у його весь край по лівий бік Дніпра, а правобічна Україна з Києвом зосталася у Ярослава. Вже як умер Мстислав (1036), то Ярослав опанував усю Київську державу; тільки полоцьким князівством мусив він поступитися своєму небожеві Брячиславові. А брата Судислава, щоб не був йому на заваді, він закинув у тюрму та й держав там год із двадцять до своєї смерти.

Ще під час війни з Святополком польський король забрав собі від Київського князівства Галичину. Ярослав одбив її назад. Окрім того, він підгорнув під свою руку землі ще на півночі. Таким робом став він князем над величезною державою.

Печеніги й досі дошкуляли українців, кочуючи по чорноморських степах. Року 1036-го Ярослав так побив їх, що вони зовсім зійшли з тих степів і більше на нас уже не нападали.

Ярослав так, як і його батько, дбав про те, щоб у його державі заводився лад, щоб ширилась просвіта.

До того часу не було писаних у книгах законів. Як був суд, то суджено предківським народнім звичаєм. Ярослав звелів позаписувати закони в книгу, і ця перша збірка законів зветься «Правда Руська».

Так саме, як і Володимир, Ярослав ширив далі християнство, і за його часів уперше постали на українській землі монастирі. Любив будуватися, будував церкви й городи.

У Києві звелів збудувати Софійський собор на грецький зразок – як на той час, то се була пишна церква. На виїзді з Києва збудував він бруму – Золоті Ворота. Потім їх зруйновано, але ті руїни додержалися в Києві ще й досі.

Він дуже любив книги й освіту. Сам багато читав книг і зібрав письменних людей та й велів їм або списувати ті книги, які вже поперекладувано було на слов'янську мову веред південних слов'ян, або й наново перекладати з грецької мови. Так він завів велику, як на той час, бібліотеку (книгозбір) при Софійському соборі.

За Ярослава український народ поступав наперед – ставав освіченіший, багатчий, краще впорядковував своє життя. Слава про його розходилася геть далеко по чужих землях. Ярослав сам дбав про те, щоб його держава зазнайомлювалася з іншими європейськими державами. Через те він залюбки женив своїх синів з німецькими князівнами, сам був жонатий з дочкою шведського короля Олафа, дочку Єлизавету віддав за норвезького короля Гаральда, другу, Ганну, – за французького короля Генриха. З Візантією Ярослав спершу воювався, та нещасливо, бо побили греки (року 1043-го – се

був останній похід українського князя на Візантію); потім він помирився з грекам і за свого сина Всеволода взяв візантійську царівну. Через усе це наш край жив у гурті з іншими європейськими краями, ділючися з іми тим гарним, що в нас було, та й собі переймаючи від їх добре, що вони мали.

Умер Ярослав року 1054-го вже старим – семидесяти шести літ.

VI. Удільні князі.

Ярослав ще за животіння поділив усю свою державу на частки, на *уділи*. Всіх таких уділів було шість, сьомий, Полоцьке князівство, був і попереду окремо. П'ять уділів припало п'ятьом Ярославовим синам, шостий – унукові. Старший син Ізяслав князував у Києві і повинен був стати замісто батька.

З того часу і завівся цей лад, що вся держава ділиться на уділи. Найголовнішим був уділ Київський, його брав звичайно найстарший брат і звався він великим князем. Інші князі кожен мав свій уділ і повинен був великого князя слухатися. Ні великий князь, ні удільні не князували на своїх уділах по смерть і не передавали їх дітям. Як великий князь умірав, Київське князівство доставалося підстаршому братові, за ім третьому братові і так аж до останнього; а як умірав останній брат, то тоді вже великим князем ставав син найстаршого брата. Як звичайний удільний князь ставав великим князем, то той уділ, що він покинув, передавали старшому після його і так переміняли князем уділи: старішому давано кращий. Такий був звичай, та сами князі не дуже його шанували: часто велике князівство припадало не найстаршому, а найдужчому; князі раз-у-раз саврилися за київський уділ, спихали один одного з великого князівства, або однімали один у одного уділи. І де-далі такої сварки та колотнечу все більшало та більшало, бо рід множився, князів ставало де-делі більше, уділи в кожного меншало і частіше починалися через це суперечки й змагання.

Та й сами землі, з яких складалася Київська держава, запомагали цій колотнечі. Звичайна річ, що люде в кожній країні, в кожному уділі, силкувалися вдержати такий лад, щоб їм було яко мога більше волі у своїх справах, щоб ті справи могли вони рішати сами собі, як схочуть, а не так, як ім

звелять з Київа. Кожна країна хотіла жити по своєму. У князів війська було потроху; як засвариться князь з іншим князем та доводиться йому воюватися, то своїм військом він нічого не міг удіяти, йому треба було від усього народу помочі, щоб люде пішли до його в військо та й стали до бою. Через те князі силкувалися ладнати з народом, з вічем, запобігати в людей ласки, попускати їм більше волі. То й виходило так, що і князі проміж себе сварилися, і окремі землі кожна в свій гуж тягла.

Сварка помміж князями почалася скоро після Ярослававої смерти, хоч Ярослав, уміраючи, і наказував синам жити в злагоді. Два з їх умерло, а ті троє, що осталися – Ізяслав, Святослав та Всеволод – позабірали в усіх своїх небожів уділи. Зчинилась колотнеча, князі один одного воювали. Кияне прогнали Ізяслава, а він привів собі на поміч поляків та з їми знову забрав Київ і казав, що нікого не каратиме за вигнання, а тоді повбивав зрадою тих, на кого був лихий. Тоді брати його вигнали з Київа, а великим князем зробився Святослав. Як він умер, у Київ знову вернувся Ізяслав. Та тут почалася його сварка з небожами, ті привели собі на поміч половців, і Ізяслава вбито в баталії (1078). Після цього зробився великим князем третій брат – Всеволод. І сей раз-у-раз сварився з своїми родичами, а ті, покликавши на поміч половців, нападали на волости. Як він умер (1093), князі посварилися ще дужче. І раз-у-раз один одного воює: приведе в чужий уділ військо, і те військо руйнує та палить хати, грабує та нищить добро, а людей убиває або займає у неволю. Хліборобів, ремісників забірали від роботи до війська. Тяжко було народові, збідніли дуже люде. Та князям свого війська мало було – вони приводили собі на поміч ще й чужинців: угрів, поляків, половців. А чужинці ворога повоюють та й приятелеві за шкуру сала заллють. І все народ одвічав.

Найбільше в знаки далися половці. Хижий сей народ кочовий залюбки йшов на поміч розбишкам-князям; а далі, бачивши, як уся вкраїнська земля за тими колотнечами знемоглася, вони почали раз-у-раз нападали на Київську державу. Прийдуть ордою, попалють, поруйнують, пограбують усе; людей поб'ють, а живих займали й гнали чоловіків, жінок, дітей.

Так стало через половців тяжко жити, що вже й князі самі побачили, що далі так не видержиш. Вони з'їхалися року 1097-го на раду в Любечі. Почали миритися, почали приділяти, яка кому частка держави впадає. Все впорядкували, порозділяли, помирилися і хрест поцілували, заприсягшися, що не сваритимуться більше. Тоді роз'їхалися, і зараз же великий князь Святополк з другим князем Давидом вхопили князя Василька та й звеліли повиколовати йому очі. І почалася знову колотнеча.

Та все ж таки половці дошкуляли так дуже, що треба було щось із іми думати. Між князями був Всеволодів син Володимир, на прізвище Мономах. Він якось умовив князів поєднатися та й піти гуртом на половців. Двічі ходили з військом князі в степи на своїх ворогів і дуже їх побили, – довелося тим надовго притихнути. Усією цією війною найбільше порядкував *Володимир Мономах*. З року 1113-го він зробився великим князем.

Був це чоловік розумний, до всякого діла охочий і моторний. Тай спрведливіший був за інших князів. Він дав державі трохи більше ладу, приборкав трохи удільних князів і примусив їх більше слухатися великого князя. Після його смерти (року 1125-го) великим князем зробився син його Мстислав. Цей ще вдержував такий саме лад, як і його батько; а після його почалася колотнеча ще гірша.

Найбільше сварилися й гризлися за Київ: це був город найбільша і найбагатша, столиця на всю державу, київський князь був над усіма найстарший, – кожному хотілося доскочити до Києва. Раз-у-раз князі воюються за його, однімають його один у одного, багато разів брали його військовим боєм, руйнували, палили, людей вирізували. І отаке діялось не рік, не два, а тридцять і п'ять літ (1146-1181) минуло ще на тому, що отак князі гризлися.

Звичайна річ, що від такого лиха держава зовсім занепала. Хазяйство гинуло, бо за війною не можна було робити, а що й зробиш, то все пропаде. Бідолашні люде, щоб не попасти у неволю або не загинути від меча, розбігалися. Південні степи були в руках у хижих кочовників; торгові шляхи стали небезпечні, – не можна вже було так їздити купцям на південь, к попереду; та й чим його торговатимеш, коли кругом руїна? Торгівля пропала.

Київ збіднів і звівся ні на що. Один тодішній письменник так говорить про ті часи: «Рідко тоді гукали по руській землі орачі, але часто крякали ворони, ділаючи проміж себе групи, та розмовляли галки, збираючись летіти на поживу».

Увесь край, колись гарний та багатий, ставав руїною.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№54.-8 березіля

Оповідання з української старовини.

VII. Північне князівство

Дуже запомогли зруйнувати Київ і побільшали нелад у всій державі князі ростово-суздальські.

На північ од України жили зовсім чужі нам народці: Мері та Вєсь. Вони були финської породи, говорили финською мовою і жили своїм звичаєм, не таким, як у нас. Здавна вже українці й предки сьогочасні білорусів, що жили в Київській державі, виходили в ті землі і там селилися. Дедалі таких виходьків ставало там усе більше й більше. Ті фінські народці були неосвічені, ніякого міцного ладу в їх не було, та й тихі люде вони були, не войовиті. Через те оті зайди з кошого краю де-далі все дужче та дужче брали над їми гору. Наші князі підгорнули під себе той край і почали там і городи свої будувати.

Живучи наші люде вкупі з Мері та Вєсю, поперемишувалися з їми. Финни повихрещувалися у християнську віру, наші почали женитися з финками, а финни з нашими дівчатами. Одні і одніх переймали звичаї; мову свою финни забували, а знов і наші люде багато дечого переймали від їх до своєї мови. З обох тих мов витворилася мова нову, зовсім окрема від нашої – *московська* (так її згодом названо). Ми говорили по старому, по вкраїнському, а вони вже по новому, по московському. Було вже два народи, одмітних обличчам, мовою, звичаєм, одежою. Тільки тоді ще і ми, і вони звалися однаково – Русь.

З цією північної землі зробилося окреме князівство Ростово-суздальське, що належало до Київської держави. Воно було там, де тепер губернії: московська, володимирська, ярославська, нижегородська, костромська та тверська. Князювали там князі українські і слухалися київського великого князя. Помалу це князівство вбивалося в силу. Ще в ті часи збудував там город Москву син Володимира Мономаха – Юрій.

Сьому ростово-суздальському князеві дуже хотілося зробитися великим князем київським. Ото він і почав воювати за Київ, щоб добути його. Год із вісім без упину добувавсь він його, беручи собі на поміч інших князів, ще й закликаючи руйнувати рідну землю чужинців: угрів та половців. Двічі вже він

брав Київ військовим боєм, двічі його відтіля вигонено, а він усе таки добувався. Всю землю українську залито кров'ю, спустошено війною та пожарами, силу людей побито, і Київ той поруйновано, а Юрій усе не вгавав, все бив на його. І таки добувся свого, запанував над Київом, як умер великий князь Ізяслав (1154). Та не довго покнязував, бо за три роки й сам умер.

Син його Андрій, на прізвище Боголюбський, уже не добувався Київа. Він його не любив, бо зріс на півночі – там йому було все любе й рідне, а в Київі чуже. Одначе й коритися Київу йому не хотілося.

Ставши князем у ростово-суздальській землі, він повигонив з неї своїх братів та небожів, порозгонив значніших бояр і намагався стати самовладним князем. Столицею своєю він зробив новий город Владимир на річці Клязьмі, все закрашав його та дбав, щоб він виріс та забагатів. Він хотів, щоб Владимир зробився столицею на всю державу з півночі та аж до півдня, а він, Андрій, став-би великим князем, та тільки не в Київі, ні: він хотів з Владимира панувати над усією державою самовладно.

А щоб не стояв на заваді Київ, треба його зруйнувати, понизити, треба так зробити, щоб він звівся ні на що і не міг уже бути столицею.

Андрій знайшов зачіпку та й послав свого сина Мстислава на Україну воювати Київ. До його пристало багато українських князів, що не завагалися знову нищити рідний край. Військо прийшло до Київа й обложило його. Київський князь, що теж Мстиславом звався, мало мав сил, не видержав і втік з Київа на Волинь. 8-го березіля (марта) року 1169-го Андрієве військо опанувало Київ. Суздальці, смоляне, чернігівці грабували город: церкви обдирали, а тоді руйнували й палили, те саме робили й з хатами, а людей різали старого й малого без жалю. Два дні руйнували Київ і зруйнували весь.

Багато разів і попереду і потім брано цей день нещасний город військовим воєм і руйновано. Та ніхто, навіть татари, не наробили йому такого лиха, як Андрія Боголюбського військо. Та й не диво: ті всі воювали Київ на те, щоб узяти його та й панувати в йому, Андрій-же Боголюбський брав його на те, щоб зруйнувати й понизити.

І справді понизив, бо після тієї війни вже ніколи не піднявся Київ угору так, як був до того часу. Андрій Боголюбський посадив у Києві свого брата Гліба, а сам назвався великим князем та й почав порядкувати з Володимира всією державою, силкуючися робити все самовладно. Та його вбили власня його бояре, бо був деже немилосердний.

Після його смерті князем ростово-суздальським став його брат Всеволод і він так саме був великим князем, сидючи у Володимирі. Він назнарошки посварив проміж себе українських князів, щоб вони гризлися, на те силу марнували, а він міг би над іми всіми панувати. Почалася нова колотнеча і нова сварка за той нещасний Київ і серед того заколоту його знову страшенно зруйновано з початку XIII-го віку.

Ростово-суздальське князівство вбилося в велику силу, і тільки князівство Галицьке було ще дужчим серед знеможеної української землі.

VIII. Галицьке князівство.

Галичина або Червона Русь – то український край на самому заході української землі, по верховинах рік Дністра й Прута. У Київській державі вона здавна була відокремлена дужче, ніж інші країни. Як з'їздилися князі на Любечу, то Галичину віддано князям Василькові й Володареві Ростиславичам. Володарів син Володимирко, хитрий та лукавий князь, забрав під своєю рукою всю Червону Русь. Так біли вже городи: Перемишль, Звенигород, Теробовля. Володимирко побудував собі город Галич і зробив його своєю столицею, – з того край сей прозався Галичиною.

Князі на Любецькому з'їзді як оддали Ростиславовичам Галичину, то так урадили, щоб ні вони, ні їх потомки не мішалися вже до інших князівств, а мали собі свою Галичину та й годі. Через те Галичина стояла окремо від інших українських князівств і не встрявала в ті сварки так олотнечі, що були по всій Київській державі, її не войовано й війною не пустошено. Тим і люде тут убивалися в достатки, багачали, де-далі ставало їм крще жити. Те тільки було погано, що викохалось тут таке сильне панство-боярство, як ніде по інших українських князівствах. Бо по всіх тих князівствах князі раз-у-раз переходили з одного уділу на другий, а з іми переходило й панство їхнє і через те воно не

дбало за землю; а в Галичині князь усе сидів на одному місці, а з їм сиділи і бояре. Помалу вони попідгортали під себе великі землі, поробилися багаті й дужі. Та ще й зразок собі брали з вельми дужого панства угорського та польського, бо Угорщина та Польща були сусідками Галичини. А вбившись в велику силу, бояре й народ притискали та й князя мали в своїх руках і не давали йому волі.

Володимирків син *Ярослав Остромисл* (1152-1187) багато дбав про спокій та про лад у своєму князівстві, запомагав хліборобству, ремесству та купецтву, зводив школи. За його часів Галичина зробилася найзаможнішою за всі українські землі, князівство мало велику силу й славу. Та після його смерти почався великий нелад між його синами, а року 1198-го вимер увесь його рід. Тоді сусіда, волинський князь *Роман Мстиславович* прийшов з військом, взяв Галич і зробився галицьким князем (коло року 1200-го). Він завзято заходився втихомирювати неслухняних галицьких бояр. Деякі з їх наложили головою, иншим довелось утікати. Народ радів з того, бо тії пани далися йому добре в знаки. Сівши міцно в Галичі, Роман з'єднав до купи в одну дужу державу Волинь з Галичиною. Тоді підгорнув під себе Київське князівство. Здавалося, що наново твориться могуча українська держава, і те тільки було їй на перешкоді, що осередок тії держави був не в Києві, а аж на краю її, далеко на заході.

Роман воював щасливо з половцями, а на півночі з ятв'ягами та з литвою. Ім'я його стало широко славне поміж українським народом і по західно-європейських державах. Може бути, що сей розумний та сміливий князь і завів би новий лад, нове життя в розруйнованій українській державі, та на лихо його вбито року 1205-го на війні з поляками.

Після його zostалися сини-малолітки: старшому, Данилові біло три роки, меншому, Василькові – рік. Галицькі бояре були лихі на Романа, боялися, що й діти будуть такі, як батько, і не схотіли їх князями. Романова вдова мусила тікати з іми до угарського короля. Тим часом инші українські князі почали нападати на Галичину, а бояре запомагали то тому, то сьому, а найлужче хотіли сами панувати. Один з цих бояр, Володислав, та таки й зробився на який час

галицьким князем. Тоді сусідні королі угорський та польський змовилися проміж себе поділити Галичину. Вони повінчали своїх дітей угорського королевича-п'ятилітка з польською королівною трьохліткою та й посадили їх князувати в Галичі, а Володислава прогнали. Звісно, не діти там князували, а угорський воєвода їх іменем. Він дуже знущався з українців і зневажав їх. Та його, вкупі з тими королятками, прогнав новгородський князь Мстислав Удатний (1219) та й забрав собі Галичину. Угорщина не хотіла її попустити і почалася колотнеча.

Тим часом старший син Романів – Данило вже підріс і почав добуватися свого князівства. Він здобув собі частину Волині, потім одружився з Мстиславою дочкою, – мабуть думав, що Мстислав передасть йому Галичину. А той аж до смерти колотився за неї з ляхами та з уграми, та й одав її таки уграм. Одначе й Данило тим часом убився в силу і після Мстиславої смерти (1228) був він князем уже мало не над усією Волинню; тепер в його була спромога добути собі назад своє галицьке князівство.

Та тут наступило татарське лихоліття.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№61.-16 березіля

Оповідання з української старовини.

ІХ. Татарське лихоліття.

З початку XIII-го віку сталося нове лихо на українській землі: напали на неї монголи, чи інакше назвати – татари.

Сей народ здавна здавна кочува по степах середньої Азії – на південь од сьогочасного Сибіру. Татари хліба не робили – не орали, не сіяли, а жили з того, що держали силу рогатої худоби, овець, коней та верблюдів. Пасучи, переганяли вони свої великі череди, отари й табуни з одного степу на другий, а за їми переходили й сами з своїми сем'ями. Через те в їх не було ні городів, ні сіл, а жили вони в шатрах чи в курінях, обтулених зверху повстю, а в середині вибитих килимами. Топили просто серед шатра, і дим виходив через круглу дирку вгорі. Як отари, череди й табуни випасали степ на одному місці, татари розбірали шатри, складали їх на свої гарби та й перевозили на інше місце – перкочовували.

На обличчя татари були не такі, як наші люде. З лиця були темно-жовті, вид широкий, короткий ніс був плескуватий, рот малий, а очі далеко одно від одного та це й навскоси, а такі вузькі, мов осокою попрорізувані. Лоб невеликий, кістки на виду попід очима дуже висували до вух, а вуха здорові; борода й вуси ріденькі і маленькі. На зріст невисокі, на ході не швидкі, але дуже добре їздили верхи, – днювали й ночували на конях; у їх навіть жінки й дівчата добре верхи їздили.

Їли всяке м'ясо, навіть собак й кінську здохлятину, а пили кумис – таке пиття кисле з кобилячого молока. Тим кумисом можна було і впитись. Були неохайні, траву їли руками і обтирали руки об одягу, хоч би вона була й шовокова. Надівши раз одягу, ніколи не скидали, аж поки зноситься та сама опаде.

Віру мали свою. Вірували в одного бога, але кланялись ідолам, що стояли в їх коло шатер; кланялись ще сонцеві й небові, воді й землі і дуже шанували огонь. Чужі віри поважали і коли який народ підгортали під себе, то віри його не займали і попів не вбивали.

Жінок мали по багато на одного чоловіка. Жінки робили тяжко, а чоловіки тільки знали війну та стріляння та трохи коло скотини ходили.

Про між себе були чесні і жили в злагоді, а всіми іншими народами страшно гордували і були до їх немилосердні, лукаві й брехливі.

Дуже легко витерплювали і холод, і голод, і це їм ставало в пригоді під час війни, а воюватися дуже любили. На війну йшли з луком та з стрілами, з сокирами, шаблями та з тими машинами, що їми стіни розбивають, як городи беруть.

З давніх давен татари жили невеликими ордами, і кожна орда мала свого хана, чи царя і дуже його слухалася. Один з таких ханів – Темучин повоював інші орди, підгорнув їх під себе, став ханом – царем над їми всіма (року 1206-го) і назвав себе Чингизханом, то б то: великим царем. Тоді пішов і повоював Китай, Вухару та інші сусідні краї. Ніхто не міг одбитися від його, бо мав під собою незчисленні орди.

Хотілося йому повоювати землі ще й на захід сонця. Він послав двох своїх воєвод – Чепе та Субудая воювати на заході, коло Каспійського моря. Підбивши там під себе людей, рушили татари на Кавказ, а звідти в чорноморські степи, – там тоді сиділи половці. Татари напали на їх, побили, двох їх ханів убили, а третій – Котян, утік до свого зятя, галицького князя Мстислава Удатного, і просив у його помочі. Він казав:

–Сьогодні татари одняли в нас нашу землю, а завтра заберуть і вашу, коли ви не зарятуєте нас.

Мстислав скликав князів на раду, і всі пристали на те, щоб допомогти половцям. Посходилося військо. Татари прислали послів і ті сказали:

– Ми чули, що ви йдете на нас, понявши віри половцям. Та ми не на вас прийшли, ми не займали вашої землі, ні сіл ваших, ні городів ваших; ми прийшли на наших рабів та конюхів половців. Помирімося! А як половці прийдуть до вас, то ви їх бийте, а добро їх собі забирайте. Ми знаємо, що вони й вам дуже нашкодили, – за те їх і караємо.

Та князі не поняли тому віри, бо половці розказали їм, що татари так саме й їх піддурили. Князі звеліли повбивати татарських послів і рушили походом на

низ. Біля річки Калки, що тече в Азовське море, поблизу сьогочасного Марнополя, вони стрілися з татарами. Та на лихо згоди проміж князями стало не надовго, – вони вже проміж себе посварилися. Мстислав галицький перший стрів татар, не сказав про це іншим князям та й кинувся сам битися. Татари погнали його військо назад, наскочили й на інших князів та на половців. Половці кинулись тікати, і татари страшенно побили українське й половецьке військо (року 1233-го).

Хто міг утекти, – втік; а частину війська оточили татари. Три дні й три ночі одбивалися наші, а потім татари їх піддурили: сказали, що пустять живими, аби покорилися. Наші послухались і вийшли до татар, а ті вирізали все військо, а князів, які були, пов'язали. Пов'язаних положили вони їх на землю, зверху на їх помостили дошки і сами на тих дошках посідали обідати а та їх подавили. Потім пішли слідком за нашими втікачами, а йдучи все руйнували і вбивали людей. Одначе, не дійшовши кілька верстов до Київа, чогось завернулися назад та й зникли геть у своїх закаспійських степах.

А князі чинили те, що й попереду. Де б зібратися на раду та помиритися та доміркувати, як би оборонити землю, коли б татари знову напали, – вони сварилися та гризлися, як і попереду, руйнуючи рідну землю до краю, одбіраючи в народа і ту силу, яка ще була в його. Серед цієї сварні вони й не зчулися, як наступила на Україну татарська хмара вдруге, і сього разу ще ще страшніша, ніж перша.

Після Чингиз-хана Темучина царював його син Огодай. Він оддав небожеві своєму Батиеві землі на північ та на захід од Каспійського моря. Та їх іще треба було завоювати. Року 1236-го Батий з трьомастами тисячів татар вирушив на північ – у Московщину. Він повоював там усі городи: Рязань, Москву, Владимир, Суздаль, Торжок і всю землю цю підгорнув під себе. Тоді завернув у чорноморські степи добивав половців. Року 1238-го він їх зовсім побив, частина їх зосталася там-же в степах під татарами, а ще більше – втекло і балканські землі та в Угорщину і там оселилося.

Потім Батий почав воювати лівобережну Україну, зруйнував Переяслав та Чернігів, людей вирізав, а частину погнав у неволю в степи.

Татарам дуже хотілося забрати й Київ. Хан Менке, Батий небіж, поїхав з Чернігова подивитись на Київ і став за Дніпром проти города в Пісочному городку. Високо на горі стояв перд їм Київ, захищений білою мурованою стіною. З за муру блищали золотими банями київські церкви, визирали покрівлі високого князівського терема, в внизу миготів Поділ. Вразила хана тая краса, що й не бачив він такої. Він послав до киян, щоб вони віддали йому город. Кияне не послухалися.

Менке вернувся до Батия, а на другий рік Батий рушивна Київ з усією ордою. Татари вирушили пізньої осені, бо дожидалися поки замерзне Дніпро. Вони перейшли його по льоду і як хмара облягла Київ. Скрипіли татарські гарби, ревли верблюди, ржали коні, – той галас і скрип був такий великий, що глушив у городі людський голос.

Тодішній київський князь Михайло втік з Київа, не діждавшись й татар. Київ забрав собі князь Данило галицький, та сам у йому не зостався, а посадив там порядкувати свого тисяцького Дмитра.

Татари напали на Київ з півдня, де ріс густий ліс, і стали брати браму. День і ніч били вони в стіни тими машинами, що їми стіни розбивають, – аж поки таки розваляли їх. Кияне, за Дмитровим приводом, сміло відбивались од татар: одні з їми билися на зруйнованих мурах, а інші тим часом висипали позад їх нові шанці, земляні вали, а тоді всі заховалися за їми.

Прийшла ніч. Татари ночували між мурами й тим валом. Тим часом городяне позносили своє добро в Десятинну церкву, поставили круг неї дерев'яну стіну та й заховалися там. Татари вступили в город і скоро зруйнували ту стіну. Люде кинулись ховатись од їх на хори в Десятинну церку. Величезна церква не видержала такого натовпу і завалилась, побивши силу народу. 6-го грудня (декабря) 1240-го року татари опанували весь Київ, сплили його і вирізали мало не всіх людей. Одначе не вбили тисяцького Дмитра: пораненого взяли його в бран, і Батий помилував його, дивуючися з його мужности.

З Київа Батийова орда рушила на захід, на Волинь. Князі кинулись тікати куди хто. Татари потоптом ішли по українській землі, заливаючи її кров'ю,

палючи, руйнуючи. Через Волинь та Галичину Батий пройшов на Угорщину. Але там зустріло його чеське військо та й добре побило. А тут ще він довідався, що великий хан Огодай умер, а замість його зробився ханом Батийів ворог – Гаюн. Батий повернув назад. Року 1242-го він перейшов через Галичину, Волинь і Київщину і осівся в степу над низовою Волгою. Там збудував він собі становище і назвав той город – Сарай. Город сей зробився столицею нового татарського царства, що звалося Золотою Ордою. Коло сього Сараю кочувала найбільша орда, а три інших ходили по Донщині та по обох боках Дніпра в степу.

Спершу хан Золотої Орди слухався великого хана, що жив у Азії. Та згодом, року 1260-го, чингисове царство распалося на окремі царства, – тоді хан Золотої Орди зробився зовсім самостіним і став найдужчим з монгольських ханів.

Україну й Московщину мав він під своєю рукою. Ладу татари в нас не переміняли, – він зостався той, що й був. Князі так саме князували над своїми землями, тільки що повинні були коритися ханові. Вони мусили їздити в орду кланятися йому, а під час війни повинні були запомагати йому військом. Хан кожному князеві давав на князювання «ярлик» – такий писаний дозвід князувати, а без цього не можна було й князем бути. За це князі повинні були давати ханові, його жінкам та його панам дорогі подарунки. А весь народ повинен був платити данину, подать татарам. За-для цього списано було всіх людей. Татарські урядовці (чиновники) – баскаки з військом пильнували, щоб усі давали данину, а хто не давав, тих карали, били й однімали в їх дітей. Віри ж і попів татари не займали, – все зоставили так, як і було, і навіть у Сараї, коли самого хана, була християнська церква, де попи вільно правили службу.

Тяжкая була ся неволя нашому народові, та тільки ж і те треба сказати, що добре йому залили за шкуру сала й свої князі. Не хто є як вони своїми сварками та війнами так знеслили край і народ, що вже не міг він оборонитися від ворога. І так вони надопекли народові, що як настали в нас татари, то народ почав одкидатися від князів. Городські громади не стали їх слухатися і давали подать просто татарам, а не їм. Людям легше було терпіти татарське панування

ніж те лихо, яке зазнавали од своїх князів, бо ті князі дбали тільки про своє добро, а народ руйнували та мучили. Це дуже не вподобалося князям, що народ од їх одкидався, вони стали його знову привертати, – руйнували города й села, вирізували людей, – щоб застрахати, щоб не смів ніхто так робити. А народ сьогодні скориться, а завтра знов одкидається.

Так уся українська земля стала розпадатися тепер на окремі громади, а порядок у їх давали або свої дрібнесенькі князьки, або рада з старших людей. Вертався той лад, який був у старовину, як ще не було добре складеної держави.

Цьому запомагало й те, що й князів де-далі то все більше та більше множилося, а кожний же хотів мати свою пайку землі, своє князівство. Через те вся українська земля поділилася на дрібнесенькі князівствечка.

Звісно, ні один такий князь не муг мати великої сили. Та й татари не попускали нікому з їх у силу вбиватися. У цей час тільки одна частина української землі – князівство Галицько-Волинське було справді дужою державою.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№62.-17 березіля

До земства і учителів.

(З приводу з'їзду учителів гадяцького повіту).

В «Газеті Гадяцького Земства» надруковано звістку, що 7-го квітня цього року буде збір учителів гадяцького повіту. Земська управа знімає на цьому зборі справу про те, щоб скласти нормальний реєстр книжок до читання школярам по-за школою, дома. На кожну школу (всіх 55) гадяцьке земство вже асигнувало за-для цього по 15 руб., і по стільки ж сподіваються за-помоги від губерньського земства.

Шкільні бібліотеки навіть по земських школах на Україні (російській) складені з таких книг, що вони ніяк не можуть задовольняти потреб своїх читачів. Це зрозуміє всякий, хто згадає, що досі до цих бібліотек пускав, книги тільки «Учений Комітет» міністерства народної просвіти. А се значить, що з шкільних бібліотек виганявся всякий живий дух, а напихалися вони здебільшого книжками, автори яких силкувалися задурити дитячі голови сентенціями рабської моралі. Коли-ж цього й не було, то всеж книжки вибиралися такі, що і своїми темами, і своїм викладом і своєю мовою були далекі від народних інтересів, і чужі й незрозумілі народові, читання їх могло тільки відіпхнути читача від усякої просвіти, від усякої книги. І коли наші шкільні бібліотеки не зовсім досягли цього, коли серед народу нашого ще й досі держиться велика любов до книги, то винні в цьому зовсім не шкільні бібліотеки. Народ наш з давніх давен страшенно любив книгу, просвіту – на це ми маємо багато, дуже багато прикладів з нашої історії. Цієї любови не могла вигнати з його ні тяжка чужомовня наука, ні незрозуміла чужомовня книга, ні поліцейські заходи не пускати на село ніякого живого й чесного друкованого слова. Оце чесне живе слово, що все ж таки, не вважаючи на всі перешкоди, таки доходило до села, - воно й піддержувало в народньому читачі віру і те, що просвіта таки добре діло, що єстьтаки тая розумна, чесна й зрозуміла книга, яку варто читати і в якій можна найти відповіді навідь на ті питання, які вже стільки віків що-дня печуть народну душу, не дають їй спокою...

Тепер приходить інший час.

Час дати народові справжню просвіту, час дати йому в руки таку книгу, яка могла б посувати наперед його розвиток, давати йому відповідь на ті пекучі питання, показувати йому шлях до кращого життя.

Ця освіта мусить бути рідною йому українською мовою, ця книга мусить бути українська.

Це через те, що народні маси можуть розвиватися тільки на національному ґрунті, що народня просвіта може бути тільки народньою мовою.

Без народньої мови нема народнього розвитку, нема справжньої народньої просвіти.

Хто говорить инакше, той або не тямить діла, або говорить неправду за для того, щоб і далі ще держати народні маси в їх духовній та економічній неволі.

Гадяцьке земство хоче зробити кращими шкільні бібліотеки. Звісно, задля цього воно поперед усього повинно було б повикидати з їх те книжне сміття, про яке тут уже казано, а на його місце поставити справді путящу книгу. Та поки до сього дійде (воно таки дійде колись) все ж добре буде й те, коли земство дасть до тих бібліотек нових гарних книжок.

Які ж то мусять бути книжки?

Поперед усього – вони повинні бути українською мовою. По школах досі нема ні одної української книжки. Через те треба, щоб ті гроші пішли саме на українські книжки. По газетах була звістка, що до шкільних бібліотек можна брати тепер усякі книжки, дозволені цензурою, - то значить і українські. Коли ж звістка ця неправдива, або коли б адміністрація саме за для українських книжок знайшла якісь нові перешкоди, - треба добиватися і добитися, щоб ті перешкоди усунути, щоб наші діти могли читати книгу своєю рідною мовою.

Потім треба, щоб з між цих книг було якомога більше таких, що розказують про історію рідного краю (хоч би й московською мовою). Звичайно по школах досі викореняли всяку думку про те, що єсть окрема українська національність з своєю історією. Нашу історію київського періоду розказувано як московську, а історію московську розказувано як нашу.

Цього далі не повинно бути. Ми- народ, ми – нація, ми маємо право знати своє минуле, свої щасливі й нещасливі дні, ми – повинні знати своїх ворогів і шанувати своїх добродіїв і героїв! Діти українського народу повинні знати історію України!

Потім до цієї бібліоетки треба взяти всі книжки, які можуть вияснити сьогочасну переміну державного ладу в Росії і показати потребу і вигоду ладу парламентарного, а також ті книжки, які відповідають на важні питання народнього життя і на найважливіше з їх – питання земельне. Ціх книжок треба і для самих учителів, і для тих хлопців і дівчат, що вже покінчали школу: коли вони ще не громадяне сьогодні, то будуть іми завтра.

Нарешті в цих бібліотеках повинні бути всі кращі твори українських письменників, годящі за для цього з погляду педагогичного.

Ось з яких книг повинні складатися ті реєстри, що про їх звістку ми прочитали в газеті Гадяцького земства.

Треба правду сказати, що досі українські земства, беручи їх, як ціле, мало клопоталися про те, щоб завести у нас українську школу. Це їх гріх перед рідним народом і гріх цей згадає ім українська історія. Та вже коли його зроблено, то треба робити й далі. Нехай же Гадяцьке земство покаже, що воно вже його не робитиме.

Так саме й народні учителі, коли хочуть бути справді народіми учителями, коли хочуть бути справді достойні цього великоважного назвища, повинні перестати бути чиновниками серед мужиків, чужинцями серед свого народу, - вони повинні заговорити з народом однією мовою, повинні стати оборонцями народніх інтересів, повинні повести народні маси до кращої долі – тим шляхом, який показує українському народові його історія.

Малесенький початок за для сього великого діла можуть вони зробити і на своєму зізді 7-го квітня.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№76.-5 квітня

Оповідання з української старовини.

Х. Галицько-волинська держава.

Уже казано було, що як умер галицько-волинський князь Роман, то синів його, Данила та Василька, галицькі бояре вигнали з Галичини, і почалася довга колотнеча за князівство. Данилові було вже літ із 30, як він, укупі з братом, опанував знову Волинь, а потім почав підгортати під себе й Галичину.

Цього свого діла не покидав Данило й під час татарського ліхоліття. Року 1245-го він побив з угорців, що все зазіхали на Галичину і вже міцно запанував над нею. Волинь він оддав меншому братові Василькові. Се не шкодило ні трохи Данилові, бо брати жили у великій злагоді, робили завсігди одностайно.

Данилові хотілося підгорнути під себе й Київ, і всю Україну, визволивши її з-під татарської руки. Та зробити се було йому трудно. Люде вже не няли віри князям, не хотіли їм коритися, бо лекше їм життя здавалося під татарами, ніж під князями. Українські князівства і громади на сході України слухалися татар, але Данилові поки щастило вдержуватися самотійно. Але прийшло лихо й на його.

Якийсь князь порвався відняти собі Галичину в Данила, і татари стали йому запомогати. Данило мусив їхати до Батия (року 1245-го), бо боронитися не було сили. Батий прийняв його прихильно, але сказав:

- Даниле! Чому так пізно приїхав? Але добре, що хоч тепер прийшов! Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?
 - Досі не пив, - каже Данило, - але тепер, як звелиш, то питиму.
 - Ти вже тепер наш татарин, - каже хан, - то пий же й наше пиття.
- Мусив Данило пити. Хоч згодом хан прислав йому вина, кажучи:
- Не звикли ви пити молоко, - пий вино!

Три тижні пробув Данило в Орді. Довелось признати себе підручником татарського хана, але за те зостався він князем на всі свої землі, як і був.

Тяжко було Данилові схилитися перед ханом, пік йому душу той сором. Він таки думав одбитися від татар. Почав він зміцняти городи, щоб під час війни

більша була оборона. Надумав він зібрати спілку християнських державців (царів) проти татар.

Він оженив свого сина Лева з дочкою угорського короля Бели, другого сина з дочкою лтовського князя Миндовга; заприятелювався ще й з польським королем, а тоді й з папою римським, - папа ще й коронував Данила на короля. Данилові все хотілося підмовити цих своїх могучих приятелів, щоб вони пристали до його та гуртом ішли бити татар і вигонити їх з української землі. Однак свати й приятелі помочи не давали і не дали. Данило побачив, що коли хоче що робити, то повинен робити сам.

Він і почав ходити з військом на східню Україну та підбивати під свою руку «людей татарських» - то б то тих людей, що корилися не князям, а татарам. Він руйнував міста, убивав людей, щоб присилувати народ кортися собі. Бідолашні люди по неволі корилися, поки Данилова сила була, та ще більше ненавиділи і Данила і усіх князів. Замість щоб гарними порядками, клопотом та дбанням про людей прихилити до себе народ та вкупі з ім визволятися від татар, Данило ще більше його проти себе обурював.

Побачивши хан, що Данило підбив під свою руку чималу вже частку східньої України, злякався. Страшно орді стало, щоб Данило й справді не наробив їй шкоди. Хан послав на Україну свого воїводу Бурундая з великим військом. Бурундай прийшов на Волинь мов би приятель, а як став уже там, тоді почав вимагати від Данила й Василька, щоб вони зруйнували всі фортеці (кріпости), що поробили по містах. Брати не мали сили встояти проти татар, і року 1259-го сами мусили загадати своїм людям поруйнувати і попалити ті фортеці.

Це тяжко пигнітило Данила. Він побачив, що не перемаже татар, дуже зажурився і незабаром з тієї журби і вмер (1264-го).

Син його Лев не міг удержатися і втакій силі, як батько. З початку 1320-тих років померли обидва Левові сини без синів. Після їх смерті за Галицько-волинське князівство знов починається змагання: змагаються князі польські, литовські, угорські... І так було аж доти, поки з одного боку Литва, а з другого Польща підгорнули під себе і це князівство та й інші українські землі.

Та поки почнемо про се розказувати, треба ще поглянути на те, який був державний лад в українських землях в XI-XIII віках та як тоді жили там люде.

XI. Державний та громадський лад на Україні в XI, XII та XIII віках.

Від часів Володимира Великого такий у нас лад був, що по всій Київській державі князував один князівський рід і ніхто инший на те князювання права не мав. Вважалось, що начебто всі князі – одна сем'я, всі проміж себе брати, всі рівні, тільки що старшим більша честь та кращі уділи, а слухаються всі старшого київського князя – як батька. Та се тільки так казано, а справді, то воно було инакше. Київського князя слухалися инші князі тільки тоді, як він міг присилувати їх до того; проміж себе князі гризлися, жили як вороги, а не як брати; більша честь та більший уділ бував не старшому, а дужчому.

Кожен князь на своєму князівстві порядкував сам собі, як хотів, - до того ані великий князь, ані який инший не мішався. Усередині свого князівства князь мав діло тільки з своєю землею, з вічем.

У той час, про який говоримо, князі дуже притиснули віче. Попереду народ сам собою порядкував, збираючись на віче, а князь повинен був його слухатися; під час-же удільних князів це перемінилося. Князь із своїми панами та з військом забрав собі до рук увесь державний порядок і суд, а вічу не попускав. Народ помалу і сам звик до того, що все робить князь і має право все робити. Звісно, як приходило яке лихо, то й віче голосно озивалося: вимагало від князя того або сього, проганяло одного князя та закликало до себе иншого. Та все це бувало тільки иноді, часом, дуже зрідка, як щось надзвичайне трапиться; а звичайно, то воно так бувало, що князі сами проміж себе рішали де кому князувати, а віча й не питалися. Та і в инших справах князь порядкував, як хотів, і віче проти того не змагалось. Що правда, люде були такої думки, що віче має право мішатися до порядкування всіми справами в князівстві, та мішалося воно до цього тільки в надзвичайних випадках. Коли віче побачить, що дуже вже щось не до-ладу діється, воно вмішається до діла, направить що

треба, коли зможе, а тоді знову все віддає до рук князеві, - само-ж не порядкувало.

Звичайно, віче скликав князь, як йому треба було від його якої помочи, треба було довідатися чи обстануть за його люди в якійсь справі. Найбільше це бувало тоді, , як князь, починаючи війну, хотів знати, чи піде до його народ у військо; як віче казало, що воювати не будуть, то доводилось князеві покидати свій замір, бо з самим своїм військом він не міг нічого вдіяти.

Та віче так саме міг скликати й кожен чоловік. Упорядкована ця справа не була: не було ні днів таких визначено, коли віче могло зібратися, ні місця за-для того. На віче могли сходитися всі городяне й пригородяне, а рішали всі повноправні городяне – батьки сем'їв. Рішали більшістю голосів: чого хотіла більшість людей, те й роблено. Пригороди повинні були слухатися того, що постановлено на вічу в городі, хоч би їх заступників того разу на вічу й не було.

По-за вічем-же князь вільно порядкував усім. Міг він подарувати своє князівство, поміняти його на інше, одділити частку з його іншому князеві; міг своєю волею починати війну і робити мир, сам він і військом порядкував. Князь видавав закони і накази, він сам настановляв урядовців (усяких начальників), вони повинні були робити те,що він звелить; князь порядкував і судом, і державними грішми, накидав нові податки або переміняв старі, багато де в чому порядкував і в церковних справах.

Князь одначе повинен був радитися з боярською радою, з своїми панами-боярами,росказувати що він та як думає робити і питатися їхньої поради. Звичайно князі так і робили, але й боярська рада була не впорядкована, і князь часом радився тільки з тими боярами, з якими сам хотів.Та все ж і гребувати боярством, не зважати на його він не міг: йому вигодно було, щоб воно стояло за його в усіх справах, щоб пани й військо запомогали йому проти народу, як що віче схоче зробити по своєму.

Військо князівське звалося тоді «дружиною» і князь порядкував їм як знав. Воно мало від князя плату – трохи грішми, а то більше харчем, одежею та іншими річами. Було воно звичайно кінне. Військо се не було велике: менші князі мали чоловіка по сто або й по двісті, у більших було по кілька сот, а то й

тисячу чи й більше. У похід брала з собою «дружина» багато слуг. Та все ж, і з цими слугами, було це за-для війни мала жменя. Через те, як оповіщалася війна, - мушили люде йти до війська. Опріче того й сам князь міг набирати до війська охочих і набірав їх часом багато. На війну кожен такий вояка споряджався своїм коштом – часом конем верхи, а часом і піше. Як під час війни в поході треба було збирати військову раду, то відбувалася вона в князя з усією «дружиною», а бувало, що до ради приставало й усе земське військо, і часом така рада змушувала князя й зовсім покинути війну.

Княжий двір, то б то ті урядовці, начальники, які були коло князя, порядкували і князівським хазяйством, державними справами. Державні гроші і свої власні князеві гроші мішалися – уживав князь з одного гамана гроші і на свої, і на державні справи. Гроші приходили з податків та з інших оплатків. Податки брано не самими грішми, а ще й звірячими шкурами, медом та всяким иншим господарським добром. Були ще й усякі відбутки, напр., як князь із «дружиною» їздив по князівству, то люде повинні були їх усіх годувати; так саме люде повинні були будувати городи, гатити греблі, рівняти шляхи, робити мости. Ще прибуток був од суда: всякі штрапи та инші судові кари грішми. За те, що люде торгували, брали з їх князькі урядовці мито по торгах, а по шляхах та мостах брали мито за те, що їздили. По корчмах продавано мед – і за се плачено до князівської скарбниці. Багато прибутку було з війни, як брато на війні здобич або як накидали на повойований народ щось заплатити. До всього цього додавалися прибутки з звірячих ловів (що звіра ловили й били) та з князевих маєтків. Усі ці гроші витрачалися на княжий двір – на самого князя й на його урядовців, на «дружину», на підмогу церкві.

Сільські та городські громади порядкували сами собою і до їх справ князівські урядовці мішалися дуже зрідка. Громади сами доглядали за порядком, сами збирали податі, подекуди сами й суд судили – усією громадою.

Опріче громадського суду був ще суд княжий: спершу він був по больших городах, а тоді де-далі все дужче ширився. Той, хто позивав, сам повинен був робити слідство, приводити свідків та навіть обвиноваченого, а судив княжий урядовець. Кари показано було в писаній збірці законів, а присуд виконував сам

позовник. Окрім громадського та княжого суду був ще суд панський (у пана над своїми рабами) та церковний – над духовенством та в справах про віру.

Церковні справи впорядковано на зразок того, як се було в Візантії, і було тоді тодішнє попівство на Україні під рукою Константинопольського патріярхи. Митрополитів присилано з Греції греків, а єпископів вибирали звичайно князі здебільшого з українців. Князі мішалися до порядкування церковними справами, а церква, так саме, як і в Візантії, була у князів у послузі.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№83.-13 квітня

Оповідання з української старовини.

(Далі *)

Громадянський лад був тоді такий.

Коло князя були «княжі люде» - військо, що звалося «дружина». «Дружинники» вважали себе не за наймитів, а за його товаришів, помішників, що мали право знати про його справи й заміри. Що в князя було, - те добув він через «дружину», то мусив і ділитися з дружиною всим, що мав. І умова в дружинника з князем була вільна – служив він у його доки хотів, а не схотів, - зараз міг його покинути і піти до когось іншого.

В дружині були старші пани – «княжі мужі» або бояре, були й менші, що звалися «отрогами» або «дітськими». З «княжих мужів» князь настановляв усяких урядовців (начальників) – у військові й поза військом; з «княжих мужів» збиралася прибічна рада князівська, що з нею князь повинен був радитися в усяких справах. «Отроки» були звичайні вояки; як не було війни, то вони мали якесь інше діло при княжому дворі або були помішниками «княжим мужам», старшим дружинникам у їх справах.

Дружина могла бути не в самого князя: бували дружини і в значніших бояр, - звичайно дуже невеликі.

Дружина держалася князя і переходила з їм з князівства на князівство. А далі вже зробилося так, що деякі урядові посади почали переходити з батька на сина, - князь сам залюбки набірав собі княжих мужів з місцевих людей, бо через те певніше й міцніше міг усидіти на князівському місці. Звичайно до дружини брав князь людей з панства, Але траплялося, що в дружині бували люде й з попівства або й мужиків, хоч їх панські товариші й поглядали на їх скрива. Опріче того, при дружині було багато слуг, - здебільшого всі вони були невільниками.

Крім княжих панів-бояр, були ще пани-бояре не княжі, земські. Все то були багаті люде, з великими землями та іншими маєтками. Звичайно вони тягли в один гуж з князем. У боярства права були мало чим більше від простих городян та селян – вони з їми були рівноправні; одначе боярство було багате і через те

мало силу велику в державі, - тим то прості городяне й селяне багато де в чому повинні були коритися йому.

Прості городяне, міщанство, були справжніми городянами тільки по великих городах, а малі городи були простісінські собі села, тільки що пообгороджувані, - тим то й люде в їх були здебільшого звичайними хліборобами. Уже було казано, що городяне мали своє віче, і постанов того віча слухалася вся округа; городи тоді в нас пишно порозцвіталися, - тим то і городяне в державному житті мали велику вагу і голос їх був геть чутніший, ніж селянський.

Серед селян поперед усього були вільні хлібороби, що сиділи на своїх землях і самостійно на їх хазяйнували. Звалися такі хлібороби смерди. Це вільне селянство мало всі громадянські права, само порядкувало своїми справами, само судило своїх людей громадським судом. Воно платило податок до княжої скарбниці і відбувало всякі відбутки роботою: будувало городи, рівняло шляхи, мостило мости, а подекуди, як що жило поблизу княжих дворів, давало часом і підводи, або виходило до князя на косовицю чи на жнива. Як ворог дуже нападав на край, булла небезпека велика, - повинно було й це селянство ставати до бою.

Опріче цих селян, були ще селяне безземельні, - звалися вони ізгоями, сябрами або закупамі. Вони або хазяйнували на чужих землях, або наймитували. Були вільні, але прав уже менше мали: закуп не міг бути на суді свідком, хиба в малих справах, а як що він наймитував, то пан міг його й карати – «за діло», - тоб то б то тоді, як панові здавалося, що треба. Жити таким закупам у панів було не легко, тим то траплялося, що вони від панів тікали. Але за такі втеки була кара: як що піймають утікача, то він уже перестає бути вільною людиною, а робиться невольником, рабом у того пана. Коли наймит прошкодиться чим, то повинен за шкоду заплатити панові штрап; а як нема чим заплатити, то знов таки ставав він у пана вже невольником. Такий був закон, і тим законом пани дуже притискали наймитів: загубив чоловік або збавив який струмент, або здалося панові, що він погано робить, або ще що, - от уже й штрап плати. А з чого наймит платитиме? Нема з чого, і повертає його пан у рабство.

Попереду вже сказано було, які повсякчасні війни та колотнечі були в ті часи по всій українській землі. Через оті війни дуже руйнувався добробут народній: людей робочих одривали від роботи, хати і все добро їх пускали з димом пожарами, хліб по полях витолочували. Переїде війна, затихне, почне чоловік знову збиватися на хазяйство тяжкою працею-крівавицею, - аж тут нова буря налітає: знову князь князя воює або печеніги чи половці наскочили, і знову все гине. Через отаку біду спустошилася земля вкраїнська, збідніли хлібороби, і доводилось їм збувати свою землю багачам, а самим іти наймитувати. Позичить такий чоловік у кого грошей, завинить кому, - дуже тяжко йому збутися тієї позички: проценти на позичку тоді були дуже великі: як п'ятнадцять процентів на рік, то то було ще й по божому, ще й не багато. Трудно чоловікові заплатити, - він починає оплачуватися роботою, одслужувати свою позику. А тим часом ще завиноватів або пана розгнівив та пан на його штрап накинув, заплатити нічим – от уже й повертають його в рабство, в неволю.

У законі було писано – коли саме люде стають рабами: коли вільна йшла за раба або вільний женився з рабою, - ставали й вони невольниками, як що не вимовили собі права на волю: так саме невольником ставав той, хто вступав у двірську службу, не вимовивши собі волі; повертали в неволю й збанкрутованого купця, а грішми, за його взятими, платили тому, кому він був винен; закупів-наймитів, як знаємо, повертали за всячину в неволю, також і за крадіжку; найбільше ж забирали в неволю людей під час війни. Невільники були люде безправні; перед законом невольник за свої вчинки не одвічав, але пан міг карати його як хотя, міг робити з їм що схоче – замучити, вбити, продати, - закон до того не мішався.

Добре жилося в ті часи князям, княжим урядовцям, дружині, боярам та всяким багатириям, духовенству; а дуже тяжко було робочим людам, за всіх же найтяжче – невольникам-рабам.

ХІІ.

Які права й звичаї громадського життя були в наших тодішніх людей, видно подекуди з збірки законів, що зветься «Руська правда», - там списано про ті

кари, якими суд повинен карати за злочинства, за лиходійства. Кари найголовніші були такі: помста і грошова кара.

Коли вб'є чоловік чоловіка, то за вбитого може мститися його брат або син, або батько, або небіж, - може хоч і вбити винного. Коли покривджений помстився до судового присуду, то суд рішав, чи мав він право так помститися, чи ні, і чи не треба було самого месника покарати за ту помсту, коли ж помсти ще не було, то суд міг сам постановити, що покривджений має право помститися. Коли месника не було, або він зрекався мститися, тоді за злочинство карано грішми, штрафом. Штрап плачено і покривдженому, і на уряд. У византійській імперії закон дозволяв судові карати людей на смерть. Уряд київської держави, переймаючи багато дечого з Візантії, хотів перейняти й цю річ, і кілька разів захожувався завести і в нас судову кару на смерть. Одначе вкраїнський народ уже і в ті часи був до такої кари дуже неприхильний, і через те закон про неї ніколи не міг удержатися: що заведуть його, то й скасують. Навіть кара на тілі була тільки для рабів-невільників.

У сем'ї лад був такий. Найстаршим був батько, він усим порядкував. У старовину, до християнства ще, був такий звичай, що можна було чоловікам мати по скількісь жінок. Християнство не встигло ще зовсім винищити цей звичай, і через те траплялося, що чоловік опріче шлюбної жінки, мав ще й одну, чи й більше жінок не шлюбних. Чоловікам була тут більша воля, ніж жінкам.

Одначе жінки зовсім не були невольницями, вони мали ті самі права, що й мужчини; коли хто вбивав жінку, то платив за неї таку саму кару грішми, як і за мужчину, тільки як щочоловік убивав свою жінку за зраду, – тоді платив половину кари. Звичайно в сем'ї старшував чоловік, одначе й жінка мала там велику силу і раз-у-раз мішалася і до чоловікових справ, а княгині мішалися й до порядкування державними справами. Як умірав чоловік, удова ставала в сем'ї головою і порядкувала всею сем'єю.

Усе добро, після батькової смерти, спадало матері й синам; дочкам здебільшого нічого не давали, бо вони вже взяли своє, ішовши заміж, – хіба що мати часом зоставляла свою частку дочці. Сини ділили батьківщину нарівно, тільки батькова хата й двір неділені припадали маншому синові.

Де в чому перемінняло потроху звичаї християнство. Воно ширилося помалу, приладновувалося до старої віри, перемішувалося з нею. Наприклад – старі свята приладнавшись ім'ям дохристиянських жили й далі, не виводилися. Духовенство силкувалося їх винищувати, та не дуже з тим щастило, бо деякі з їх подоживали й о наших часів. До християнських святих притулялися прикмети старих поганських богів: Перун гремів громом, а тепер се діло приділили святому Іллі, наче б то він їздить небом та й грюкотить, – ото й грім; бог Волос буріг скотину, а тепер сю роботу дали св. Власієві і т.и. Старі поганські обряди позлучалися й попереплутувалися з обрядами християнськими: напр. у старовину на могиля померлого справляли *тризну*, а тепер на могилках поминають померлих родичів і т.и.

Звичайна річ, що легше переняти обряд релігійний, ніж ті погляди, ті правила, яких вимагає релігія. Так було і в нас, що зверху люде були християнами: ходили до церкви, молилися, признавали християнського Бога, а їх звичаї та змагання зоставалися такими, якими були й попереду, ще до християнства. Князі, напр., будували церкви й монастирі, возили за собою домові церкви й попів, а в своєму житті а ні трохи не зважали на закон християнської любові й братерства, – ми ж бачили, як вони робили і з народом, і сами проміж себе, з своїми ж братами. У церковних проповідях тодішніх часто були немилосердні до людей, а надто – до слуг і рабів, убивали один одного, п'ячили і т.и.

Та звісно – де в чому таки й християнство запомагало, щоб переміннялося на добре. Люде вже починали соромитися своїх лихих учинків: коли й робили їх, то ховалися з їми; проповідь християнської любові трохи таки запомогла тому, що пани стали милосердніші до челяді, поменшало трохи й розпусти і т.и.

Одна річ пішла в нас через християнство дуже широко, се чернецтво, монастирі. У Византії в ті часи було дуже багато монастирів, і панувала така думка, що чернецьке життя ото тільки й є справжнє християнське життя, а все инше, то грішне. Ці погляди християнство переносило й до нас на Україну. Уже в половині XI-го віку було в Києві чимало монастирів. Найважнішим з їх скоро зробився – Печерський. Його завів (XI вік) чернець Антоній, а впорядкував на

византійський зразок другий чернець – Феодосій. З цього монастиря по всій українській землі розходилися думки про чернецтво. І де далі, у XII та в XIII віках, чернецтво ширилося у нас більше й більше. У самому Києві в XII віці було щось із 20 монастирів. Кожен видатний князь силкувався завести монастирь, а їх заводили й сами ченці. Погано було те, що монастирі ширили думку, мов би то тільки чернече життя й угодне Богові: такі думки одвертали людей ож звичайного громадського життя, привчали дивитися на його згорда, не дбати, не клопотатися про те, щоб краще його впорядковувати. Гарного ж од монастирів було те, що ченці, маючи багато вільного часу на науку, часто бували письменні, і від їх письменство, освіта помалу ширилася й між громадськими людьми.

Уся книжня та шкільна справа прийшла до нас із Візантії вкупі з християнством. Щоб добре навчатися християнства, треба було читати книжки про віру, – на те й учено людей письменства.

Школи були при монастирях та при ввеликих, кафедральних церквах. Учено тільки читати, а хто хотів вищої науки, то той ще вчився писати й лічити (рахувати). Хто ж хотів засягти найвищої науки, той навчався грецької мови, читав книги грецьких письменників і силкувався й сам писати на такий зразок, як вони. З інших наук по школах мало що чути було; коли хто хотів ще щось знати, той уже добував собі знання, читаючи книги.

Дуже мало ми знаємо, що саме писали наші письменники в той час. Друкарень тоді ще не було, книг не печатали, а тільки писали їх. Тепер книжки друкують скільки схочуть штук: тисячу, десять тисячів, сто тисячів, – це легко зробити. Через те кожне писання широко розходить ся поміж людьми; а тоді книги переписували, а переписуючи багато не напишеш, – тим то кожного писання було тоді між людьми потроху. А було війн багато, пожарі та руїни, – рукописи ті гинули, і до нас дуже мало доходило з того, що тоді писалося.

Перші книги привезено до нас з Візантії – вони були грецькі або поперекладувані з грецької мови; всі вони говорили про віру, про церковні справи або подавали церковну науку про те, як треба жити. Через те й письменники на Україні почали про таке писати.

Найбільше писано проповіді, церковні науки та життя святих, силкуючись скласти їх на грецький зразок, не виявляючи нічого свого. Більше свого виявлялось в писаних історичних – у літописах та в інших, де розказувано історію нашої землі. З цих писаннів ми найбільше й довідалися, що діялося в нашому краї в ті старі часи.

Казано вже, що писали це більше духовні люде, ченці. Але часом бралися до писання й люде світські, складаючи поетичні твори . З цих писаннів до нас дійшли самі уривки і один тільки твір маємо цілий: «Слово о полку Ігоревом». Це оповідання про похід на половців князя Ігоря Новгородсіверського та інших українських князів, – дуже гарно й талановито зложена поема.

Разом з освітою книжною поступалися ми наперед і в усяких уміlostях. Те, що позоставалося від тих часів, показує, що в нас уже могли мурувати дуже гарні будівля, викладати з кольористих камінців малюнки (мозаїка), малювати всяке малювання, вирізувати на камені, виробляти з металу й дорогого камінню коштовні й штучні речі (серги, перстіні, наручники і т.и.). Навчилися ми це робити від византійців, од східних народів і потроху від західних. Та українські майстри не насліпо робили слідком за своїми вчителями, а перетворювали по своєму, навчалися робити ще краще. Коли порівняти в XI та XII віці вироби наші з західно-європейськими, то можна побачити, що вкраїнські вироби далеко краще зроблено.

Все це показує, що в ті часи, в XI, XII та XIII віках, і в книжній освіті, і в усяких уміlostях, у всій культурі ми не то не були позаду інших народів, а багато декого ще й випередили. Тут виявляється хист, здатність, сила і що все це розвивається. Та тільки те було горе, що вся ця освіта, вся ця культура ширилася серед самого панського, багацького гурту, а до народу робочого доходило її мало. Через те, як занапастилося державне життя, як звелося ні на що багате боярство, – то занапастилася і вся ця культура. Зосталося з неї тільки те, що переняв собі народ, та було сього мало і було воно дуже мизерне.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№106.-10 травня

Оповідання з української старовини.

Частина друга.

ХІІІ. Україна з Литвою.

Нашим сусідою був народ, що звався *литвинами*.

Тепер у нас люде зуть литвинами тих родичів наших, що по письменному зуться *білорусами*: цей народ прозвано литвинами через те, що вони довго були під пануванням у справжніх литвинів. А справжня литва це зовсім інший народ, не слав'янської породи. Він жив на північ од Польщі, уздовж ріки Двини й Німана, аж до Балтицького моря. Спершу цей народ був бідний, дикий, жив по лісах, пушах та нетрах. У старовину вкраїнські князі підбивали під себе на де-який час декотрі литовські племена. Та потроху литвини почали вбиватися у силу, гуртуватися в одну дужу державу. Як і в нас, так і в литвинів було багато окремих князів, що з їх кожен панував над своєю землею; але в половині ХІІІ – го віку один з цих князів – Мендовг підгонув під себе інших і став князем над усією Литвою. Склавши спілку з німецьким царством Прусією, він вихрестився в католицьку віру.

Вбивши Литва в силу, почала підгортати під себе вкраїнські й білоруські землі. Уже Мендовг мав під собою дрібні білоруські князівства коло рік Німану, Припеті та Березини і силкувався підхилити під себе й землі чернігівські, смоленські та полоцькі. Галицький король Данило змагався з ним за це, потім помирився і оженив свого сина Шварна з Мендовгою дочкою. Як умер Мендовг (року 1263), його син Войшелк, десь коло року 1267-го, передав литовське князювання Шварнові Даниловичеві. Та обидва вони – і Войшелк, і Шварно – скоро померли, і литовська держава знову стала під литовськими князями. З початком ХІV віку над Литвою запанував міцно Гедиминів рід, і князі цього роду дуже щиро заходжуються підбивати під себе білоруські та вкраїнські землі.

Роблять вони це не за одним заходом, а помалу, частками. Укараїнські землі під той час були дуже знесилені, знеможені татарським лихоліттям та

сварками поміж своїми власими князями; але й татари теж колотилися сами проміж себе і через те не могли змагатися з Литвою і вдержати в своїх руках панування над українськими землями. Помалу вкраїнські землі коряться литвинам. Чимало підгорнув їх під себе князь Гедимин, а його син Ольгерд, десь року 1360-го, скинув якомсь князя Хведора, що князував у Києві, та й посадив замість його свого сина Володимира. Вкупі з Києвом підхилились під Литву і величезні простори лівобічної України (по лівий би Дніпра). Потім прилучено до Литви – Чернігівщину, тоді Подільщину. Таким робом в останній чверті XIV-говіку вся східна Україна вже була під литовським князем.

За галицько-волинську державу Литва довго змагалась з своєю сусідою Польщею. Нарешті таки литовський князь Любарт одбив собі Волинь. Галичина з Холмщиною зосталася при Польщі; якийсь час забрала була її Угорщина, та незабаром Польща знов її собі повернула.

Таким робом Литва запанувала над більшою частиною українських та білоруських земель. Робила вона се без великого гуку, не було великих війн, а все діялося помалу. Запомагало Литві в цій справі те, що вона не переміяла ні віри, ні ладу в тих землях, які забірала.

Литвини були не освічені, менше культурні за українців та білорусів. І громадянський лад у їх був гірший за нас. Військовою силою Литва була дужча за Україну, а силою громадською та просвітною Україна була дужча за неї. Через те дуже скоро литовські князі й панство підхилиються під українську науку, під український лад. Вони переймають од прилучених земель державний та громадський лад, віру, освіту, побит. Литовська мова зовсім до того часу не вживалась у письмі. Через те Литва починає писати тією книжною мовою, якою, писали білоруси та вкраїнці. Литовські князі переняли від нас християнську віру і перевертались на українців.

Литовські князі розуміли, що найкраще можна прихилити до себе нову країну, коли не займати її порядків, а потім ще й сами вони підхилилися під ті порядки. Через усе це вони силкувалися яко мога менше робити відмін у своїх слав'янських землях. « Ми старовини не займаємо, а новини не заводимо», – казали вони. Увесь громадський лад, усі закони й життя зоставалися як і були;

часто навіть і князі українські зоставалися ті самі, тільки що над ними старшим уже був литовський князь. Але повинні були прилучені країни постачати, під час війни, з сього народу військо.

Через те народ в українських та білоруських землях не змагався з литовським пануванням: йому стало спокійніше під Литвою, ніж під татарами та своїми нікчемними князязьками. Тим то, як литовський князь Любарт змагався з Польщею за Волинь та за Галичину, то український народ дуже охоче йому допомагав. Певна річ, що Литві довелось бі й далі сваритися з Польщею за українські землі, та тут трапився несподіваний випадок, через який сталася дуже важна для нас одміна в справах між Литвою та Польщею.

У Польщі був тоді королем Людовик, що так саме був королем і в Угорщині. Як він умер, то польські пани, що порядкували тоді державою, признали своєю королевою його дочку Ядвигу і віддали її заміж за литовського князя Ягайла (року 1389-го). Таким робом Ягайло став одразу і князем литовським, і королем польським.

Йому сього дуже хотілося. Через те він ще до одружіння не тільки перехрестився в католицьку віру, а ще й згодився на домагання польських панів і обіцяв прилучити до Польщі на вічні часи землі великого князівства Литовського. Про це він і видав грамоту 15-го серпня (августа) 1385 року в місті Креві і після цього вже оженився з Ядвигою.

У тій кревській грамоті написано було, що всі землі великого князівства Литовського, теж усі землі українські та білоруські повинні були стати частиною польської держави. Того хотіли поляки і так написав Ягайло. Та одно – написати, а друге – зробити. Ні Литва, ні Україна не хотіли ставати часткою польської держави.

Польща почала пробувати підхилити під себе Литву й Україну. Та зараз же і Литва, й Україна стали проти того змагатися. Всі, хто був проти Польщі, незабаром згуртувалися круг князя Витовта.

Витовтів батько Кейстут був рідним дядьком Ягайлові. Та Ягайло з ним посварився, закинув у тюрму і там звелів задавити (року 1382-го). До темниці посадив Ягайло і Кейстувового сина Витовта, та той утік та й подався до своїх

сусід, німецьких лицарів. Німці були здавна вороги і Польщі, й Литві, та тепер Витовт поєднався з ними. За їх поміччу він знявся проти Польщі, і року 1398-го його на Литві й Україні оповіщено « королем литовським та руським».

Тим часом на Литву насував другий великий народ – татари. Витовт пішов їх воювати, та йому не пощастило: татари дуже побили його року 1399-го. Сила Витовтова зменшилася. Довелось йому миритися з Польщею на тому, що призвано його великим князем Литви й України і наче б то під зверхністю польського короля. Та він все ж не покидав своєї думки зовсім одбитися від Польщі і зробитися литовсько-українським королем. Одначе смерть (року 1430-го) перешкодила йому це зробити. Та все ж Литву й Україну він удержав од прилучення до Польщі і вони zostалися самостайними.

Хоч Витовт був і дуже повкраїнений князь, – бо й писав по вкраїнському, – одначе вкраїнським та білоруським землям не покращало під ним. Попереду Литва не мішалася до того як ті землі жили: всі вони поділені були на окремі князівства і сиділи там князями зовсім з'українені князі; порядки зоставалися свої. Витовтові ж хотілося з'єднати землі своєї держави щільніше, щоб вони більше держалися купи, щоб держава була суцільніша. Він пооднімав мало не у всіх тих князів їх князівства, поробив ті князівства звичайними округами і послав туди своїх намістників. Попереду по Литві ширилась православна віра з України й Білорусини, – тепер з Польщі розходилася віра католицька. Так саме й з мовою: вкраїнсько-білоруська мова зовсім була запанувала поміж князями та панством у Литві; тепер Витовт починає обстоювати за людей литовської породи. Він литовських панів-католиків висував наперед, наставляв старшими на всякі кряди, приручав їм усякі державні справи, а вкраїнських панів одсував назад. Витовті хотілося, щоб литвини запанували в його державі скрізь і щоб Україна та Біла Русь зробилися такими саме, як і Литва. Він дума, що через це частини держави дужче з'єднаються, злучаться до купи. Та він помилився.

Попереду ні литвини, ні українці з білорусами не перешкождали одні одним жити так, як кому хотілося. Що правда, – освічені литвини переймали від українців та білорусів їх віру, порядки, мову; та їх до цього ніхто не силував, вони се робили з своєї охоти, бо вкраїнці були культурніші, освіченіші за їх і

було в їх що переймати. І жила Україна та Литва вкупі та в злагоді, мов дві сестри в одній хаті, одна одній допомагаючи, одна за одну оступаючись. Тепер же Витовт хотів *присилувати* Україну перейняти литовські порядки, і зараз же між Україною й Литвою почалася суперечка, українські землі почали різнитися від литовських, одокремлюватися від їх і гніватися на Литву. Так Витовт, хотівши дужче з'єднати до купи народи своєї держави, тільки розрізнув їх, довів до ворогування.

Як умер Витовт, то Ягайло й польські пани хотіли були, щоб на Литві й Україні зовсім не було окремого великого князя. Та на се не приставали ні Литва, ні Україна. Литовські, українські та білоруські пани одностайно вибрали на князя Ягайлового брата Свитригайла, і Ягайло мусив на те згодитися.

Свитригайло був уже не молодий чоловік. Він уже здавна боровся і з Ягайлом, і з Витовтом, бо вважав, що він, а не инший хто, має правл князувати на Литві й Україні. Та йому все не щастило в тій боротьбі, і одного разу Витовт піймав його і аж девять літ держав у темниці. У всій цій довгій боротьбі він завсігди держався українських земель, і українські пани завсігди боролися вкупі з ним і звикли дивитися на його, як на свого українського князя, сподіваючись від його, що він верне українцям ту силу в державі, яку відняла в їх Витовта рука.

І справді, як Свитригайло зробився князем на Литві й Україні, він у державному житті дав українцям таке саме право, як і литвинам, і в його прибічній раді були за малим не всі радники – українці та білоруси.

Хоч тим усим Свитригайло ні в чому не поламав прав литовських панів, та все ж їм дуже не подобалося, що українці знову придбали силу. Тим часом і польські король та панство були лихі на Свитригайла, бо він ніяк не попускав полякам порядкувати на Литві й Україні. Поліки хотіли були війною присилувати Свитригайла скоритися, та не змогли. Тоді вони вигадали инше.

Вони нишком підбурили, підбунтували проти Свитригайла сердитих на його литовських панів і почали їх намовляти, щоб вони скинули Свитригайла, а за князя настановили Витовтого брата Жигимонта. Пани литовські, ремствуючи на Свитригайла за його прихильність до українців, пристали на те. За приводом

Жигимонта вони напали на Свитригайла, як той був у дорозі. Свитригайло ледві втік, а пани оповістили великим князем Жигимонта (року 1432-го).

Та на се не хотіли пристати ні Україна, ні Біла Русь: вони стояли за Свитригайла. Свитригайло почав воюватися з Жигимонтом. Та йому не пощастило: року 1435-го його дуже побито. Після його вже була зломлена. Хоч він ще боровся деякий час, та мусив таки скоритися. Його залишено князем на Волині, там він і вмер року 1452-го.

Ще поперед його смерті литовські пани не помирилися і з тим князем, якого сами вибрали, з Жигимонтом, та і вбили його року 1440-го. Замість його вибрано на великого князя сина покійного вже Ягайла – Казимира. Незабаром (року 1444-го) загинув польський король Владислав, і поляки вибрали того Казимира й польським королем.

З того часу литвини починають тиснути Україну. Року 1470-го умер київський князь Семен Олелькович. Литовське панство не схотіло, щоб князем у Києві був його брат Михайло і вимагало від Казимира, щоб скасувати Київське князівство, а настановити в Київ намістником литовського пана. Кияне не хотіли цього, обурювались, протестували, та нічого не могли поробити. Київське князівство скасовано і в Київ настановлено намістником литовського пана Гаштовта.

Тим часом Литва зазмагалися з Московщиною, і Москва забрала в неї з українських земель Чернігівщину. Москва стає повсякчасним ворогом Литві. У другій половині XVI-го віку Литва знову завоювалася з Московським царством. Війна була нещаслива. Литва в тій війні знемоглася, втратила багато сили. Дрібне литовське панство дуже ремствувало на великих панів, що вони порядкували Литвою, як сами знали та й доводили її не до добра, а до лиха. Це дрібне панство поглядало на Польщу і бачило, що там таким людям, як вони, краще було жити. Воно й почало клопотатися, щоб Литву таки прилучили до Польщі, сподіваючися собі від того кращого життя.

Року 1568-го та 1569-го з'їхалися польські й литовські пани на державну раду, на сейм, у Любліні. Польські пани, а з ними й король Казимир, видимо хотіли постановити, щоб скасувати незалежність Литви від Польщі. Тоді

литовські пани нишком утекли з сейму, думаючи собі, що хоч тепер сейм що й постановить про Литву, та воно не матиме ніякої ваги, бо тую постанову робитимуть сами поляки, без литвинів.

Та польські пани того не злакалися. Хоч вони й не мали ніякого права те робити, одначе вони списали таку самоправну й незаконну постанову, щоб Литву прилучити зовсім до Польщі. Ще Литві вони трохи зоставляли волі в своїх хатніх справах, але вкраїнські землі, Волинь та Підляшша, рішили цілком приєднати так, мов би то було польське добро та й годі. На Підляшша здавна вже оселилося багато полської шляхти (панів), – польські порядки, польське право, польська мова були там уже поширені, – тим то з Підляшшам легко було поялкам упоратись. На Волтні ж вони зоставили давнє право зоставили в урядовому діловодстві українську мову, панам «грецької віри» дано було такі саме права, як і католикам, та ще й обіцяно було, що всякою старшиною, начальниками настановлюватимуть на Волині тільки волинян; це так саме обіцяно було й підляшшанам.

Примусивши до послуху Волинь та Підляшша і бачивши, що ця справа так легко обійшлася, Польща помалу поприлучала й інші вкраїнські землі: Київшину та Брацлавщину. І киянам, і брацлавлянам попущено тії ж права, що й волинянам.

Тим часом литовські пани замість, щоб боронити свою самостайність, почали коритися, знову поприїздилидо Любина на сейм та й пристали на приєднання Литви до Польщі. З того часу Литва стало частиною польської держави, мала з Польщею одного короля, один сейм державний і зостався їй тільки місцевий уряд.

Чого хотіла Польща, того й досягла. Вона зібрала під своєю рукою мало не всі вкраїнські землі. Тільки ще трохи вкраїнської землі зосталося в Угорщини та Буковина була під Молдавщиною, а то все було під Польщею. Що правда, Чернігівщину з року 1503-го забрала Москівщина; та з початку XVII-го віку Польща одібрала в Москви й цю вкраїнську землю.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№170.-25 липня

Оповідання з української старовини.

XIV. Пани й мужики за польського панування

У польській державі порядки в той час були багато дечим одмітні від тих, які були на Україні і в литовській державі.

Польські пани мали в своєму краї велику силу. Вони збиралися на з'їзд, що звався *сейм*, і той давав порядок усій державі: вибірав короля, як старий умірав, заводив усякі закони і порядкував усякими державними й громадськими справами. Король без сейму, без панів не міг нічого робити. Короля пани не слухались або слухались тільки тоді, як хотіли.

Мало не вся земля в Польщі була панська, попівська або монастирська, і польський народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жилося робочому польському народові, легко й весело жилося панам.

Отакі порядки почали помалу заводити й на Україні ще як Україна з Литвою була, а після року 1569-го, як українські землі прилучено до Польщі, пішла справа швидше. Помалу-малу на Україні скрізь завелено польський лад: на західній Україні се зробилося ще в першій половині XV віку, в середній – під час XVI-го, а в східній - аж з початку XVII-го віку.

Який же то був лад?

Люде виразно поділялися на три стани: пани, городяне та селяне.

Найпишнішим панством були князі – це все були потомки або колишніх українських князів, або колишніх литовських, що під час уже зовсім поз'українювались. Князювати вони вже не могли, бо удільний лад знищено, та за те мали величезні землі, страшенні багатства. До цього ж пишного гурту треба додати деяких потомків українських бояр, великих багачів земельників. Всі вони вкупі склали одну частину панства, що звалася «князі й пани» або ще – магнати. Найбільше їх було на Волині: тут сиділи князі Острозькі, Сангушки, Вишневецькі, Чорторійські, Четвертинські, Корецькі та інші.

Ці великі пани мали й велику силу: вони порядкували всіма справами державними й місцевими. У їх були всякі права, а повинностей дуже мало. Тільки й того було, що під час війни, як звелить сейм, пан повинен був своїм

коштом і з своїх підданих та слуг виставити стільки війська, скільки йому сейм призначить. Кожен пан мав право держати своє військо, жили пани в міцних і збройних мурованих замках серед своїх величезних маєтків-земель. Жили як королі, сяючи злотом, купаючись у розкошах, добутих кров'ю та потом зневоленого робочого народу. Силу мали більшу за короля, бо не він їм велів, а вони йому. Нікого не любили слухатися, тільки своєї волі. Бувало часом, що король хотів якого пана примусити слухатися закона, прислав на його й військо, та магнат і не думав коритися, а ще й бився з тим військом королівським.

Щоб видно було, яка воля була панам, я коротенько розкажу про одного такого пана: про Самійла Лаща, коронного стражника й овруцького старосту, тоб то начальника овруцького повіту.

Сей Лащ почав з того, що рубав чужі ліси, нападав на людей і грабував їх. Взімку року 1618-го він, укупі з другим паном, напав на два містечка: Ярославку й Михайлівку. Люде оборонялись. Лащ узяв боєм містечка, пограбував їх, а за те, що люде не корились, Лащ звелів підпалити обидва містечка з чотирьох кінців і так їх спалив. Де-далі він усе смілішав: займав чужі маєтки, вигонячи відтіля хазяїнів або пасесорів, і віддавав їх у заставу: бере гроші, а тоді й не пуска у маєток того, кому заставлено; або відразу заставить один маєток двом. Як гроші позичав, то вже не віддавав. Він був з небагатих панів, то раз-у-раз добував собі грошей. Кого хотів підпалював, кого хотів грабував.

Найбільше лиха доволилось терпіти від Ляща та його розбійницького війська простому робочому народові: вільних козаків повертали вони в панських підданих; неслухняних підданих «значкували», тоб-то – надрізували їм носи та вуха (як тварині); хапали дівчат та й забірали собі на іграшку або в заміжжя; їде чоловік конем, – одняли коня; оре чоловік на полі – повипрягали волів, порізали й поїли; змагається чоловік, – вони його за бороду та в плуг, – запряжуть кілька душ та орютьними як волами.

Хиба ж не було суда на Ляща? Простим людям не було, бо вони не мали права жалітися на панів, а пани жалілися на його. Сам Лащ ніколи нікого не

позивав, а як хто його позивав, то він не в суд ішов, а до позивальника: нападав на його, грабував, бив або убивав. Позов за позовом закладався в суді, суд засуджував Лаща, а він з того тільки сміявся. Проти його видано 236 банниць та 37 інфамій – таких постанов, що їми в чоловіка однімано оборону законів, і кожен міг його арештувати і навіть і вбити. Дак що ж із усього того могло бути, коли за Лаща оступався не тільки такий великий пан, як Конецьпольський, а навіть і сам король Владислав IV. І жив собі Лащ так мов нічого й не було того, і чинив свою волю. Та ще як поїхав у столицю польської держави, у Варшаву, то прийшов до короля в киреї, підбитій на сміх тими паперами, що на їх списано було ті банниці та інфамії.

Звісно, не всі пани були такі забісовані, як Лащ, та всі вони охочі були не слухатися ніяких законів, гарбати чуже, воюватися один з одним та знущатися з простих робочих людей.

А які багаті були ці магнати, видно хоч би ось із чого. У князя Януша Острозького в його маєтках було 80 городів та містечок і 2760 сіл; а ще ж він, опріче того, мав і величезні маєтки від держави! Як умер цей князь, то від його зосталося шістьсот тисячів чернівців, чотиріста тисячів битих талярів, на 29 мільйонів злотих усякої іншої монети та 30 бочок ламаного срібла; 50 цугів *), сімсот верхових коней, чотири тисячі кобил, а рогатого товару та овець – без ліку. Він умер бездітний, то всі його землі припали князеві Заславському. Цей і сам був страшений багатирь, а тепер у його стало стільки землі, що як потім українці повстали за приводом Хмельницького, то половина всіх тих повстанців була з його підданих! Або от князі Вишневецькі: по лівий бік Дніпра на їх землях були десятки городів та містечок і більш як тисяча сіл, а по правий бік їх маєтки широкою смугою від Дніпра через воїводства Київське, Волинське, Руське й Сандомирське. А в панів Конецьпольських їх землі починались аж із західного краю Польщі, в Сірадзькому воїводстві, а кінчались на другому краї держави, в українських степах, коло річки Бугу: вони переїздили через усю державу, що-ночі ночуючи на своїй власній землі! Потоцькі, Калиновські, Рожинські, Замойські, Любомирські та ин. – всі були страшенні багаті. Королі таким панам дарували не тільки населені людьми

землі, але віддавали їм і свої права над боярами, міщанами й селянами, нічого собі з тих прав не зоставляючи. Такий пан мав право робити в своїх землях все те, що й король. Не дурно таких магнатів прозвав український народ *королятами!*

Опріч великого панства, магнатів, було в Польщі ще й панство дрібне, шляхта. Воно завелось й на Україні з тих дрібних бояр, панів, що й попереду тут були. Шляхти було геть більше, ніж магнатів, та звичайно, що вона не мала такої сили, як вони, бо не була така багата і не могла досягнути до таких великих урядів, як магнати. Та все ж великі й малі пани були одним панським станом. Цей стан поряdkував усією «Річчу Посполитою Польською», – так звалася тоді польська держава, – поряdkував, як сам знав. Тільки шляхта, панство мало всі права, вольности й силу, – через те всі закони, увесь державний і господарський лад воно впоряdkовувало так, щоб йому, панству, добре й легко було жити.

Польські пани залюбки переселялися на Україну. Пишний і гарний був край: скільки степу широкого, скільки річок гарних, скільки лісів великих, холодкуватих гаїв, рясних садів! Степами гуляли табуни диких коней, сайгаки (степові кози), тури (степові дикі воли); ріки повні були риби, ліси – птаства. Земля була родюча, страшенно. Немов чорна хмара насунуло польське панство на веселу й пишну країну. Попереду опанувало західну Україну, а з року 1569-го, як прилучено українські землі до Польщі, посунули й далі. Король роздавав їм українські землі і порожні, і такі, що на їх уже сиділи й робили вільні хлібороби. Оселившись там, почали польські пани свій лад та панщину заводити. З українським народом поводитись вони згорда: його мова, лад, культура, віра – на все те вони з панська позирали, як на щось нижче. А українські пани, живучи в польській державі та ще й поміж тими польськими приходьками, і собі почали на польський лад перевертатися: переймали польські звичаї, почали говорити й писати по польському, перекидалися у католицьку віру і тоді вже зовсім сеє за поляків уважали. Так потроху все або мало не все українське панство перекинулось на ляхів (поляків). Тільки мужики-селянство, дрібне міщанство та духовенство не занедбало української мови,

зосталося вкраїнцями. На при кінці до того дійшло, що в польських та зляшених панів тільки те й добре було, що польського, а всі, хто говорив по вкрїнському, хто держав грецьку віру, – всі такі були нижча порода, з якою можна було поводитися згорда, понижати її, зневажати.

Воно й попереду від українських панів народ не великого добра зазнавав; та все таки не були ті пани такі відокремлені від народу, не такі великі в їх права були; була й народіві хоч невелика воля, – хоч де в чому, а й сам він порядкував своїми справами. Тепер же всім порядкувало панство як хотіло, не даючи народіві ніякої волі, вимагаючи від його тільки одного: щоб він слухався та робив на панів. І за його роботою в роскошах купалося панство, втопаючи у такій пишноті, яку тільки могла здумати панська удмка.

Як же було жити під такими порядками мужикам?

Ми знаємо, що поперед того були на Україні невільники-раби. Але вже в середині XV-го віку їх не було, бо всі вони поробились хліборобами, що сиділи на панській землі та й відробляли за неї панам. Опріче невільних людей, були ще попереду вільні хлібороби-власники, ті, що мали свою власну землю і хазяїнували на їй як хотіли. Та як завелися на Україні польські порядки, то вони зруйнували ціх вільних хазяїнів-хліборобів.

Польське право було таке, що воно признавало тільки два стани людей: вільних панів-шляхту та селян-кріпаків, що не мали а ні прав, а ні волі, сиділи на панській землі і повинні були панові за неї відробляти. Ото ж як насунуло на наш край польське панство, то воно позахоплювало всі вільні землі. А вільними землями панству були ті, на яких ніякий пан не сидів; а коли там сиділи мужики, то се панові було байдуже: він займав собі тут землю, а вільних хліборобів примушував робити на себе панщину. Та, опріче таких земель, була ще в широких українських степах і справді сила вільної, не занятої землі. Пани випрохували собі в короля ті землі, а тоді починали в свій новий маєток закликати людей. А щоб люде йшли, то пан обіцяв їм, що як поселяться в його, то стільки там років не будуть давати ніякої дачі і не робитимуть ніякої панщини. Бувало так, що такого вільного від одбутків часу було й дуже багато – десять років, а то й більше, а після того вже починали селяне давати панам

дачу і робити на їз – спершу потроху, а де-далі, що-року, все більше та більше; спершу робили на пана один день на тиждень, тоді два, тоді три, а далі так ставало, що як де, то робили й що-дня, як пан звелить.

Це все так сподобалось й українським панам, що вони залюбки переняли польський лад, і зробилося по всій Україні так, що вільних хліборобів уже не було, а всі були панські люде, всі робили панщину.

І такий закон був, що панські люде не мали права нікуди жалітися на панів і ніякий суд не смів приймати від їх жалоби. Хоч що пан з людьми робить, – то його право, а мужик жалітися не може. Тільки ті хлібороби, що сиділи на державних землях і робили панщину на державу, мали право жалітися на тих, хто ними порядкував. Одначе суд, що розглядав ті справи, був такий неприхильний до хліборобів, так тяжко було позиватися в йому, що хлібороби на Вкраїні мло коли й жалілися в той суд, і його все одно так, мов би й не було.

Таким робом селяне віддані були на поталу своїм панам. Пан мав право порядкувати своїми *холопами* (так звали тоді мужиків) як хотів: міг не тільки їх бити й нівечити, але мав право й смерть їм завдавати. Хлопи не мали ні своєї волі, ні свого добра, – вони сами були панським добром, панською худобою, і пан що хотів, те й міг з ними робити.

Один французський інженір – Боплан служив на службі в Польщі (з року 1630-го) і сімнадцять років прожив на Вкраїні. Він сам бачив, як жили панські люде, і ось як він розказує про їх життя в своїй книзі « Опис України».

« Селяне там страшенно вбогі, бо мусять три дні на тиждень робити на пана з своїми кіньми і давати йому багато хліба, силу каплунів, курей, гусей, і курчат к Великодню, к Зеленим святам і к Різдву – кожен стільки, скільки припадає йому за ту землю, що держить; опріче того вони повинні возити панові дрова і відбувати багато всякої іншої панщини, якої, як по закону, то не повинні були б і робити; до всього того пани вимагають од їх ще й чиншу грішми, а тоді ще й десяту ча стину овець, поросят, меду, садовини й городини і через кожні три роки – третього бика. Одно слово доводиться їм оддавати своєму панові все, чого той од їх схоче; через те й не диво, що ці нещасні, зневолені в такому тяжкому житті, ніколи не можуть збитися на хазяйство. Та

це не таке лихо, як те, що їх пани мають безмежну владу не тільки над їх добром, але й над життям своїх підданих; оттакі великі привілеї польського панства, що живе мов би в раю, тим часом, як селяне сидять неначе в пеклі. Тим то, як що доведеться цим нещасним бути під лихим паном, то життя їм буває гірше, ніж життя в каторжній неволі на галерах.»

Часто пани здавали свої маєтки в аренду, в посесію іншим людям, найбільше жидам, і передавали їм усе своє право: так саме як і пан, орендарь мав право навіть на смерть скарати панського підданого. Пани віддавали таким орендарям в аренду всі свої прибутки з маєтку. Орендарь мусив виплатити оренду панові і собі щось придбати. Тим то він брав з мужика ще більше, як пан, і за все примушува мужика платити, тягав і його, і його сем'ю на тяжку повсякчасну роботу.

Таке лихо терпів по селах український робочий народ. А як терпити вже не ставало сили, то той, хто міг тікати, – тікав. Одні тікали до інших панів – таких, у яких поки що була воля від панщини. Часом бувало так, що все село виходило, покинувши хати та позабїравши своє добро. Хоч і знали, що в інших панів знов таки колись буде панщина, та сподївалися хоч на якийсь час полегкості. « Хоч гірш, та инше!» – казали нещасні втікачі. Дуже часто пани переймали таких утікачів, завертали назад і тяжко карали.

Багато тікало зовсім на волю, – геть далі в степи, де ще не ступала панська нога, пробиваючись до запорозької Січі. Чоловік приставав там до вільних козаків, дожидаючись того часу, коли він зможе помститися на панах, оддячити їм за те лихо, якого від їх зазнав.

А інші знов, не стерпівши знущання, бунтувалися, а пани їх за те тяжко, люто карали: мордували всякими мордуваннями, вішали...

Так-сяк народ терпів поки що, тільки в серці в його зростала велика зненависть до панів.

*) Цуг – кілька коней, що запрягаються у простяж.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№176.-1 серпня

Оповідання з української старовини.

XV. Городяне.

Сусідами в Польщі були німецькі землі. Ще XIII-го віку, як татари попустошували в Польщі багато земель, почали поляки викликати до себе з Німеччини на ті безлюдні місця переселенців, колоністів. Польський уряд дозволив їм заводити села й городи на всоєму, німецькому праві. У німців у той час городи вже повиростали, порозцвіталися. Там по городах виробився вже добрий громадський лад, – там було самоврядування, тоб-то: городи сами урядували, сами порядкували своїми справами, роблючи все своїм громадським присудом, і за-для порядку сами собі вибірали старших, урядових людей, а ніякі інші начальники до городів не мали права встрявати. Найбільше такі права поширилися у німецькій землі Саксонії, де був город Магдебург, – од цього города і право се стало зватися *магдебурським* або *майборським* правом.

Ото ж на цьому праві й сіли німці в польській землі. Згодом вони сполячилися, але право те по всіх їх городах зосталося та перейшло воно в інші польські городи. Як же вкраїнські землі прилучено до Польщи, то магдебурське право заведено й по вкраїнських городах – спершу в Галичині, а потім і по інших українських землях.

Через те в городі, чи то в *місті*, став такий лад.

Усіми справами в йому порядкував *міський* (городський) уряд, то-б-то виборні од міської громади люде. Міський уряд засідав і справи робив в окремому домі, що звався *магістрат* або *ратуш*, *ратуша*. Повний міський уряд складався ось із якої старшини: 1) *Міська рада*. Члени її звалися *райці*, а голова їх звався *бурмистр*. Міська рада порядкувала всіма справами в городі. 2) *Лава*. Так звався городський суд з присяжними; члени його звалися *лавниками*, а голова їх – *війтом*. Усіх їх повинно було бути 12. Усі ці люде і в міській раді, і в лаві були виборні. По малих городах їх було й менш, напр., лавників шість, або й іще менше. Так саме хоч рада й лава кожна повинна була робити свої справи окремо, але часто бувало, що воин робили їх гуртом, *війт* бував замість *бургомиста* і т.и.

Магдебурський лад зовсім перемінив становище городів. У старовину вкраїнський город був з'язаний з усею країною: він був осередком, а до його купчились окружні землі, – жили з ним одним життям і від його залежали. Тепер стало инакше. Місто (город) було мов одрізане від усієї землі, від усього народу: пани-шляхта мали своє право і порядкували всією державою; мужики-хлібороби були панськими підданими, не мали своєї волі і робили те, що їм казали пани; міста (городи) стояли зовсім окремо і сами давали собі лад. З селом город не єднався, він залежав тільки від короля – йому він платив податі. Були такі городи, що сиділи на панській землі, сі вже платили податі панові. Королі й пани охочі були давати містам магдебурське право, бо вони мали з їх гроші – податки.

Можно було сподіватися, що міста (городи), маючи самовпорядкування, будуть добре жити. Отже так не сталося. Одрізані від усього народу, городи дуже скоро втрачають силу. Городи не мали право посилати на сейм своїх послів, а пани встановляли на сеймах усякі закони такі, що дуже обмежували городам волю, приборкували їх права, а давали велику волю тим панам, у яких на їх землі були городи. Пани пригнітали городське самоврядування і не давали городові вільно жити.

Та і в самому місті (городові) багачі-міщане так підгорнули під себе бідніших людей, що робили все, як сами знали. Увесь уряд захоплювало і всіми справами порядкувало кілька багатих міщанських семей; часом було так, що вйтівство було спадщиною, тоб-то: з батька спадало на сина, тоді онука й далі: через те що батько був вйт, то вже й син ставав вйтом.

Тим то городи де-далі занепадають, нікчемніють. Попереду вони були тим осередком, з якого розходилася просвіта й культура по всій землі, тепер од їх мало було добра. Городський промисел, торгівля стають усе гірші та гірші і їх захоплюють жиди. Хоч проти жидів повигадувано всякі обмеження та заборони, та вони з'уміли так упорядкуватися, що все те якось обминали.

Магдебурське право було погане ще однією річчю. Воно дозволяло приступати до міського самоврядування тільки самим християнам. Тим часом поляки-католики вважали так, що тільки католики є справжні християне, а

православні українці – то вже *схизматики*, тоб-то такі, що відрізнялись од справжнього християнства. Поляки і польський уряд дбали про те, щоб не пускати українців до городського самоврядування: їх або зовсім не допускали до уряду, до промислових та ремесничих цехів, або дуже мало. По де-яких городах, напр. у Львові, навіть жити повинні були православні українці так саме, як і жиди, в окремих, призначених для їх частинах города, а в інших не мали права селитися. Було й таке, що православним по городах заборонялося прилюдно правити церковну службу, або на суді від українця не сприймано присяги й свідчення і т.и.

Через усе це українцям-городянам тяжко було жити, і вони дуже добре почували на собі чужородно й чужорідну кормигу. Звичайно, що вони змагалися проти цього, боролися якими могли способами. Обмежували права в українців через віру, тим і боротьба ця було поперед усього за права віри. Тоді раз-у-раз плутали одно з одним – *віру і національність* *): поляк

*) *Національність* – людська порода; виявляється вона, між иншим, мовою: кожна національність має свою мову, напр.: німці говорять мовою німецькою, москалі – московською, поляки – польською, українці – українською і т.и.

був католик, українець – православний, то так се й єдналося до купи кожного народу і віра з національністю; і звичайно, як українець католичився, то вже й зляшувався, полячився. Тим то воно й виходило так, що боротьба за віру ставала і боротьбою за національність. І утт у городах, поперед усього й виявились борці за права вкраїнської народности.

XVI. Духовенство до унії.

Під польським правом становище православної церкви дуже перемінилося. Попереду вона була державною церквою, а тепер державною стала католицька, а православна так мов би вже тільки з ласки панської була. Католицькі пани здавна намагалися, щоб православну церкву зовсім знищити. На Вкраїні се хотіли зробити таким способом, щоб замісто православних архиреїв скрізь

настановити католицьких. Одначе з цим не пощачило, і православна, грецька віра зосталася, тільки що вважалася вона в польській державі за нижчу.

Православне духовенство мало права менші, ніж католицьке. Католицькі єпископи були членами в сенаті і в сеймі, а православні – ні. Православне духовенство повинно було платити податі; католикам не можна було переходити на православіє; був навіть закон, що зовсім не можна становити нових православних церков, хоч сього закону у не додержувано; православні не мали права бути сенаторами; по городах теж православним не було волі...

Одначе й православне духовенство так робило, що не то не могло добути більших прав своїй церкві, але ще й само руйнувало її.

Польський лад давав кольсько-литовським великим князям та королям право роздавати архирейські посади, монастирі й церкви. Коли треба було настановити архирея, ігумена, попа в церкву, то се робили великі князі або королі. Коли ж князь чи король дарував якому панові землю, а на тій землі був монастир чи церква, то вкупі з тією землею давав князь чи король панові і право настановляти на тій землі духовних. Таким робом завівся такий порядок, що в князі й королі настановляли вищих духовних (а на королівських чи державних землях, то й усяких); нижче ж духовенство на панських землях наставляли сами пани. Князі, королі й пани звалися *патронами* церкви (тоб-то: оборонцями й добродіями).

Наставляючи якого духовного, князі й королі зовсім не зважали на потреби самої церкви, а тільки на свої власні потреби. Коли якийсь пан, шляхтич добре прислужувався та годив королю або в військовій служив, а король хотів оддячити йому, надгороду дати, то він за те настановляв його архирем чи ігуменом. Архирейська чи ігуменська посада робила чоловіка багатцем: сила грошей збиралась з людей (напр. з прочан, то що); до кожного архирейства, до монастиря належали великі землі, а на тих землях жили піддані, що повинні були на архирея чи на монастир робити панщину так саме, як панські піддані робили її на панів. Через те, що тут були великі багатства, то й пани дуже добувалися таких посад. Иноді король просто продавав їх за гроші: напр., року 1524-го набрав король у купця Андрія Дягилевича всякого краму, а замісто

грошей дав йому три церкви в Києві, і став купець попом. А жінка короля Жигмонта I, королева Бона, то та просто таки торгувала церковними посадами: їй дадуть плату, а вона вмовить короля надати чоловікові ту посаду, якої той хоче. А то бувало ще й так, що король возьме та й оддасть одну церковну посаду зразу двом чи трьом людям. То вони вже проміж себе за неї і сваряться, і воюються, один одного випихаючи; а як не подужають, то грішми один одному сплачує: сей гроші бере, а той посаду. Отак проміж себе воювалися шляхтич Іван Борзобагатий-Красенський та холмський єпископ Феодосій Лазовський, бо їм обом дав король грамоти на володимирське архирейство. Архирей Лазовський обліг військом архирейський замок, де був Борзобагатий, бив на його й на соборну церкву з гармат (з пушок) і таки подужав Борзобогатого, вигнав його і сам зробився володимирським архиреем.

Настановляючи таким робом духовних, король звичайно зовсім не дбав про те, щоб вони були гарні люде, доброго життя, розумні й годящі до того діла, яке їм давано. Учора сей пан був ще яким ротмістром у військові, піячив, робив бешкети, нападав на мирних людей, а сьогодні вже він має від короля грамоту і вже він над якимсь монастирем ігумен. Раз-у-раз попадали на високі церковні посади такі люде, що не то нічого не тямили в церковних справах, але й просто були погані, жили по розбишацькому, навіть такі, що когось убили. Здобувши від короля грамоту на посаду, шляхтич зовсім не квапився висвячуватись: були такі, що по кільки років порядкували, не висвячуючись, єпархіями чи монастирями, жили, як і попереду з жінками, і т.и.

Тоді в усій державі духовні і католицькі, і православні робили погано. Вищі духовні були нарівні з панами і жили так саме, як і пани. Вони мали добрі хамки з військом, з гарматами й гаківницями; раз-у-раз сварилися чи проміж себе, чи з сусідніми панами, а засварившись, брали своє військо та й ішли воюватися і робили все так, як і звичайно робиться на війні: убивали людей, палили й руйнували села й міста (города). Коли ж не воювалися, то позивалися: це вони страшенно любили і раз-у-раз тягалися по судах. Багацтва мали великі. Ходили в одежах з найдорожчих матерій, й злоті, в дорогих камінцях; так кохалися в пишних убраннях, що й з церков забірали ризи та

перешивали їх собі на парчеві одежі, а з золотих хрестів, церковних ложок та чаш робили чобі золоті пояси та інші речі. Или найкращі страви, пили найдорожчі вина. Жили в п'яцтві та в распусті... По судах бували справи, де обвинувачувано за тяжку распусту архирейів, як от Кирила Терлецького, ато й за душегубство, – як от архимандрита Никодима Макосія Шибинського; сей навіть і братаю з свого монастиря порозгонив та все гуляв там... Про церковну роботу сі добродії не дбали, всю її спихали на своїх вмкаріїв, а дбали тільки про те, як би швидше забагатіти. Церковні гроші собі забірали, а церковними дорами порядкували, як хотіли: віддавали їх до живоття своїм дітям, родичам чи приятелям, продавали, міняли, віддавали в оренду, заставляли. З паравіян та з попів дерли великі драчі, а як попи й паравіяне не хотіли давати, то запечатували їм церкви. Коли такий архирей був сам патроном якої церкви, тоб-то – мав право давати її якому схоче попові, то він простісінько здавав сю церкву в аренду тому, хто більше дасть. Нагарбавши багато грошей, духовні владики, позичали їх за великі проценти або починали іми генделювати, бралися за купецьку справу.

Отакі були вищі духовні. А з нижчими було ось як.

Пан бів патроном усім тим церквам та монастирям, що були на його землях. Він і настановляв туди, кого хотів. Через те в його попи були попихачами. Були се здебільшого люде вбогі, сами землю орали, і в панів вонибули нарівні з підданими-селянами. Пан або його слуга примушував попа їхати з підводою або й робити на пана. Пан і його урядовці веліли попові, кого хотіли, вінчати, а кого хотіли – розлучати; вони навіть судили часто попа, закидали його до тюрми, карали. Оборони од вищих духовних сільські попи не мали, бо ті архирейі й сами були такі, як пани: бідолашних попів вони лаяли, били, карали тюрмою, накидали на їх, які хотіли, податки.

Коли таке діялось, то й не диво, що нижче духовенство було дуже неосвічене, нетямуще свого діла. Один тодішній православний письменник, Зарарь Конистенський, пише, що порядному путящому чоловікові сором було вступати в таке духовенство і тільки «сміття людське, голодні неuki до його

пхалися», і через те, «вже трудно було розізнати, ду частіше був піп: у шинку, чи в церкві».

До цього всього треба додати ще й ось що. Поки пан-патрон був православним, то під ним православним попам та церквам ще так-сяк жилося; але ж тоді православні пани раз-у-раз перекидалися до католицизму; скоро пан робився католиком, зараз він починав православних тиснути: вимагав, щоб і попи переходили на католицьку віру, а як ті не хотіли, то вигонив їх, а церкви повертав на католицькі костьоли.

Б.Грінченко.

Громадська думка.-1906р.-№182.-8 серпня

Лист до редакції

На загальних зборах «Просвіти» скликаних Радою у минулу неділю для обрання ревізійної комісії і почесного члена Товариства я хотів зробити декілька запитань Раді, що до її діяльності і, між іншим, ось які: 1) чи зробила рада якісь заходи що до виконання постанови попередніх зборів, на яких було ухвалено мати таку комісію, яка б піклувалася спеціально про здобування засобів на народний дім ім. Шевченка і 2) як реагувала рада, і чи реагувала взагалі, на утиски адміністрації, власне: а) на не дозвіл «Просвіти» в супереч її статуту мати власну бібліотеку і книгарний склад і б) на не дозвіл бібліотеки читальні в с.Кривому, на яку один із членів «Просвіти» призначив 50 карбованців. По цім останнім двом пунктам я мав подати і власну конкретну пропозицію .

По перше мое запитання голова Ради Б.Д.Грінченко повідомив, що ми можемо балакати на зборах тільки про ті справи, які зазначено в оповістці (?) - хоч тим часом розглянуте питання про привітання чернігівській «Просвіти» у оповістці здається не стояло, - але все ж таки голова Ради дав відповідь і по самій суті запитання.

Я перепрошую, що назавши цієї формальності, цілком шкідливої, хай до речі буде сказано, для громадського діла, вийшов з рямців дозволеного Радою, а не статутом, присутнім на зборах членам «Просвіти»: коли б я це знав, то певно б зробив те, що роблю зараз. Вважаючи ж, що членам Товариства цікаво, так само як і мені, знати і відповідь на вищенаведене друге запитання, я певен, що Рада не одмовить зробити це - власне повідомить членів на сторінках «Ради», як стоїть справа з конче потрібною для «Просвіти», бібліотекою та книгарським складом, а також з бібліотекою –читальнею у с.Кривому?

Коли б Радою нічого не було зроблено в справі незаконної заборони адміністрацією мати «Просвіти» те, що їй дозволено мати затвердженим урядом статутом – я пропоную Раді внести це питання на таке чи інше рішення найближчих загальних зборів «Просвіти».

Відповідь

Відповідаю фактично на лист Гр. Коваленка:

1. Д.Коваленко думає, що не статут, а Рада Товариства вимагає того, щоб на зборах рішались справи тільки ті, які визначено в повідомленні членам про збори. Він помиляється. Цей звичай існує мало не по всіх товариствах головню за для того, щоб справи не рішались нашвидку, і люде прочитавши про їх у повідомленні, могли попередю до їх приготуватися. І в статуті нашого Товариства у п. 27-му значиться « Про день годину й місце загальних зборів Рада сповіщає завчасу всіх членів товариства, визначивши всі справи, що мають бути поставленні до розглядам зборам». На підставі параграфу 6 та 12 закону про збори мусить не виходити за межі його. Що ж до привітання чернігівській «Просвіті», то звичайно такі речі, чисто формального характеру, не вимагають ніяких попередніх обміркувань і виявляються при потребі, звичайним додатком до програми дня.
2. Попередні збори Товариства не приручали Раді складати комісію, що піклувалась би збирати гроші на народний дім ім. Шевченка, а тільки прийняли про це пропозицію Ради принципіально і постановили, що комісію мають вибрати самі збори на найближчому черговому загальному зібранні.
3. Раду Товариства не менш, ніж д.Коваленка турбує справа про заборону Товариству бібліотек і книгарні. При таких обставинах, у яких стоїть тепер Товариство , справа справа ця являється не зовсім простою . Коли д.Коваленко цікавився знати, як становить цю справу Рада, він завсіди міг про довідатися безпосередньо від самої ж Ради, про яку він дуже добре

знає, що вона збирається щотижня у четвер і що на засіданнях її вільно бувати кожному членові Товариства.

4. Д.Коваленко пропонує Раді перевести цю справу на рішення загальних зборів Товариства . Він не може не знати, що ця справа мусить бути неминуче перенесена на збори вже через одно то, що вона належить до звідомлення Ради за минулий рік, а се звідомлення має розглядати спершу контрольна комісія, а тоді черговий збір Товариства. Нарешті коли б він це забув, то все ж форма, в якій він робить пропозицію раді, трохи дивна: замість безпосередніх зносин з Радою Товариства, він вибірає шлях посередній- через друк. Вважаючи найширшу критику діяльності товариства в пресі за дуже бажанну, я все ж думаю, що задля таких простих справ, як щось заявити Раді Товариства, зовсім нема потреби братися до такого складного способу, а надто тому чоловікові, який раз-у-раз сам буває у Товаристві.

Б.Грінченко

Рада.-1907р.-№32.-8 лютого

Частина 2.
ПУБЛІЦИСТИКА ДМИТРА ДОРОШЕНКА
(газета „Рада”)

Рада, №81, 1908 рік.

Львівська трагедія в світлі преси

Кривава подія у Львові звернула увагу цілого культурного світа на той закуток української території – на Галичину, що стала тепер ареною самої гострої національної боротьби між українцями й поляками. І коли ще хто досі вважав цю боротьбу за звичайну хатню суперчку, за «домашній старий спорь славянь между собою», то тепер він мусить придивитись до цього спору уважніше, розглянути ті причини, які привели галицьких українців спершу до способів боротьби павних – сецесій, страйків, далі – демонстрацій, парламентських обструкцій, університетських розрухів, і нарешті – до терористичних вчинків. Як що зважити добре всю ту провокаційну систему зневаження елементарніших потреб культурно-національного життя українського народу в Галичині, - систему, одним з стовпів якої був небіжчик граф Потоцький, то це хоч трохи пояснить нам, чого спосіб останньої помсти «за кривди, за вибори, за Каганця» вийшов такий страшний, кривавий.

Вистріли Січинського, якими позбавлено життя галицького намістника, разким відгомоном пролунали серед громадянства цивілізованих країв і перш за все знайшли живий відгук у найбільш заінтересованих в галицькій національній боротьбі народів – українців, поляків, росіян. Нам інтєресно, що сказав їхній «громадський суд», як висловились органи преси цих трьох народів, як оцінили вони значіння львівської трагедії, як зважили її причини. Що до польської преси, то тут іще не вляглись хвилі сліпої злоби, жодоби помсти, що вже й вилилась в формі погрому українських інституцій у Львові. Правда, варшавські польські газети спромоглись на тверезіший погляд на

справу і “Slowo” навіть благало своїх галицьких земляків щоб почуття помсти не заглушило в них голосу розуму. Один львівський «Glos» виявив справжнє розуміння події й її наслідків. Остерігши польську публіку перед вшехпольськими демагогами, які в сей момент не знайшли нічого розумнішого, як тільки закликати до погрому, «Glos» кінчає свою увагу словами: «тільки тоді, як польські політики стануть на становищі справедливого трактування постулатів українського народу, тільки тоді неможливі будуть такі випадки, як трагічна подія вчорашнього дня».

Але до сього польському громадянству Галичини очевидно дуже далеко, і навіть львівська трагедія не остерегла його перед тією безоднею національного шовінізму, куда його тягнуть вшехпольські мамелюки.

Українська преса Галичини представлена найбільш поважним своїм органом – «Ділом», віднеслась до факту убивства графа Потоцького й до його громадського значіння дуже серйозно, з правдивим розумінням великої ваги моменту. «Діло» признає терористичний вчинок М. Січинського логичним наслідком тієї антиукраїнської системи, яка запанувала останні часи в Галичині: «від осени 1901 року видимою головою і фактичним *spiritus movens et agens* цілої тої системи був гр. Потоцький. Обнімаючи уряд намістника, він застеріг собі такі широкі права і перогативи, що був властиво не конституційним намістником австрійським, тільки самодержавним володарем краю. Те протиконституційне становище його мусіло покликати за собою неконституційні наслідки. Серед нашої суспільности, якій намістник незадовго до покликання його на те становище грозив прилюдно новим Берестечком, мусів наслідком того повстати внутрішній конфлікт між конституційною свідомістю свого права і почуттям повної неможливости користати з того права. До якої роботи в межах конституційних законів русини не бралися, скрізь зустрічалися з всевладним самодержавним «veto», якого жерелом була власть гр. Потоцького».

Ми певні, що читач наш після цієї виписки зрозуміє ту атмосферу одчаю і озлобленности, яка запанувала в українськiм громадянстві Галичини під впливом «системи» гр. Потоцького. Це та атмосфера, коли люде зневіряються в

легальній, культурними способами веденій боротьбі, коли страшні криваві вчинки стають як *ultima ratio*, коли те, що сама природа людська вважає страшним злочином - уявляється якимсь героїзмом і високим подвигом.

Власть Потоцького убила Каганця, Січинський убив Потоцького, тепер поляки вимагають смерти Січинського, - одні кажуть, що повісити його – мало, другі, - що його слід розірвати на місці... Очевидно далі так жити не можна, принаймі це буде не життя цивілізованої країни, але кривава гризня якихсь канібалів. І «Діло» справедливо зауважає, що: «вчорашня трагедія, мимо всієї своєї грози для обох входячих в гру осіб, могла би стати виходом для обох сторін для нового укладу національних відносин, коли би польська суспільність і польські проводирі схотіли зрозуміти страшну мову. Відносини, які тепер в краю виробилися і які знайшли вибуховий вислов у смертальнім атентаті, стають уже не до знесення для людських нервів - а з цим кожний некороткозорий політик повинен числитися. Повинні це зрозуміти і проводирі польської політики».

Чи зрозуміють вони? Поки цього не помітно. Але отверезіння раніше чи пізніше мусить наступити. Невблаганна логіка фактів повинна переконати вузькоглядних польських шовіністів, що будувати «вольність і неподлеглість» своєї ойчизни на тілі живого організму українського народу – річ також ненадіна як і будовання храмів на піску. Перша страшна осоторога записана кровью. Нехай же більш вона не льється, не на крові будувати щастя народу...

Але терористичний вчинок українського студента раз на завжди розсіває ту облудну думку про українство, яко наслідок польської інтриги, про ту ніби піддопомогу українському рухові, яку роблять поляки в Галичині для піддержання наче б то ворожаго настрою проти Росії в українців. Цього неповторить тепер і сам «Кієвлянинь». Навіть більше: убивство Потоцького викликало в його ряд зовсім справедливих і вірних думок; він досить яскравими фарбами змальовує економічний і національний гніт над «Русинами» (вчора ще були тільки «русскіє»!) в Галичині і кінчає висновком, що «на такому ґрунті національні утиски викликають тим більше обурення й фанатичну ненависть, яка доводить до насильств і злочинств». Над домовиною гр. Потоцького зрозумів і «Кієвлянинь», що національний гніт неминуче

викликає на одсіч насильства і злочин, але знайшовся мудрагель, котрий ніякого гніту над українцями в Галичині не добачає, а впевняє, що гр. Потоцький пав жертвою тільки «отсталой соціально-економической політики польського магнатства в Галиції». Можна сказати тільки, що «на всякого мудреца довольно простоты». Мудрагель сей – якийсь «Старый журналіст», а обьявився він на сторінках «Кіевской Мысли». Сама редакція мусила в примітці завважити, що нівіть убивця пояснив мотиви свого вчинку – власне національним гнітом, але певно цим наш мудрагель не переконається: він оце й тепер замість тих кривд, які терплять українці під польським пануванням у Галичині, прелічує ті права ц здобутки, що їх там вони мають на його думку – це дуже багато, і він з пафосом вигукує «когда то еще русские поляки сподобятся получить тоже для своего языка, чьмь располагають для своей рьчи австрийские русины». Так і видно, що цей добродій із тієї категорії глибокодумних політиків, для котрих національна справа є «неістнуючим питанням».

Та знайшлась іще категорія людців, котрі з приводу львівської події поспішили тільки заявити *urbi et orbi*: моя хата з краю! і висловити ще ряд думок, на стільки ж безглуздих, як і пошлих, як от наприклад: «вчерашее убійство намьстника является также доказательством того, що украинофильство репрезентуеть собою ту анархію, которую в нькоторых своихъ поезіяхъ проявляль апотеозуемый украинцами Шевченко». Читачі мабуть догадуються по незрівняній мові, що се говорить ніхто инший як «Галичанинь». Говорить він ще й те, що причиною убивства Потоцького була помста за прихильність небіжчика до москвофілів (спасибі, що хоч не криються тепер з тією прихильністю!). такі, на думку сучасного польсько-шляхетського прихвостня, причини недавньої трагедії, що ж до наслідків, то він уважає, що полякам се – нічого, хоч і важка втрата, але – минеться, та ще хіба послужить «предлогомъ сдьлати украинскую партію «больше скромною». А що до себе самого й братії, то неборака дивиться на справу досить меланхолічно: «для насъ, стоящихъ на исторической почвь и защищающихъ русско-народное знамя от всякихъ навьтовъ, едва ли выйдеть изъ того яка

позитивная польза. Впрочем на то мы не рассчитывали и не рассчитываемъ». Так мабуть гадає і челядь покійного графа Потоцького.

Д. Дорошенко

Рада, № 80, 1908 р.

«Новий» курс проти українства.

Найбільш характерним і многозначним показником зросту української ідеї за останні кілька років єсть безперечно та увага, яку присвячують нам обрусительні й реакційні органи преси. Відколи з початком 20 століття українство пустило міцні коріні серед інтелігентної молоді, яка надала йому знову яскравий характер громадсько-національного руху після довгих років летаргичного сну під напіві «неполітичної» культури, етнографізму й археологічних сімпатій, відколи поруч з оживленням і зміцненням українського національного руху в Галичині оживилося й наше літературне й громадське життя на Україні, - з того часу не перестає лунати крик усяких «охранителів» - *caveant consules!* І в той час як ліберальна російська преса мовчала мов у рот води набраши, охранителі з «Новимь Временемь» і «Кієвляниномь» на чолі розписались про «українофильскую опасность». Уже не сміх і злорадні кпини над «хохляцкими затьями», а нотки страху, ще от «*En rig si muove*» було чути з медоточивих уст д. Т.Ф. І справді було чого тривожитись тим людяам, що готові цькувати й загризти рідеу матір тільки для того, щоб самим ловити крихти з обальної трапези, яку звать «общественнимь пирогомь». На їх очах було задавлено народолобний рух українських сімидесятників, після їхніх доносів було зруйновано всі культурні заходи для підняття добробуту й освіти народніх мас і скошені холодною рукою петербурзьких бюрократів падали такі інституції як «Юго-Западный Отдѣль

Имп. Географ. Общества», виходили один за другим накази про все більші й більші утиски над українським словом, аж поки не увінчались цілковитою забороною 1876 року. І от-тоді то була радість і лікування в стані переможців! Після цього вони мали повну власть над українством: одною рукою душили в цензурі всякий живіщий прояв української творчости, другою на сторінках «Кіевлянина» висміювали «убожество и бездарность хохломановь». «Новое Время» й «Кіевлянин» наввипередки знущались з самої української мови і пускали по світу всякі «заковики» про українських авторів. Це було огидна оргія знущання над безпомічним і безпорадним становищем народу, в якого однято найцінніший його скарб – живу народню мову, яког викреслено з списку живих націй і заказано шляхи для культурного розвитку. Це була цинічна наруга над «святою святих» тих людей, що не могли миритись з пануванням тьми і силкувались прорізати її хоч маленьким промінчиком світла. Але вбити живий організм їм не вдалось. «Воно знову оживає і сміється знову». Оте пригнічене, осміяне слово наше не вмрало. І коли повіяло весняним подувом над змученою країною, коли почувся далекий ще гуркіт грому великого визвольного руху, ожив і український рух, пройшло кілька років, і те, що здавалось таким далеким і недосяжним – збулося: перший легенький подув волі приніс визволення нашому слову: на вічний сором усім наймитам обрусительства і всякого угашення духа, велику шкоду од гніту над українським словом признали ті самі, що досі слухали доносів і вигадок наших домашніх сікофантів. «Низький уровень крестьянь малороссійськихъ губерній», яко результат заборони української літератури, признав російський комітет міністрів. І українському народові вернули святе письмо на його рідній мові, дозволено друкувати не тільки байочки та казочки, але всякі книги, явилась змога видавати часописі, робити хоч мінімальні заходи біля народньої просвіти. Тепер уже не глум і лайка почала зриватись з лукавих уст добровольних шпигів і сікофантів. Тепер уже треба лякати чимсь страшнішим, ніж «літературний сепаратизм», і знову почали сипатись старі - катковських і юзефовичських часів – вигадки про «расколь імперіи», про «угрози единству Россіи» і т. ин. жупели. Кожний, хоча б і самий скромний успіх українського

громадянства в ділі організації культурно-національної роботи вибивав охранителів із рівноваги: вони кидались од глуму й наруги до погроз, залякування українською небезпекою. І чим більше почували під собою ґрунт в реакційних заходах уряду, в реакції серед самого громадянства, з тим більшою нахабністю пускались в усякі вигадки. Нарешті почалась проповідь організації систематичної боротьби з українством силою самого «громадянства». Слово переходить в діло. Маємо вже в Києві «Клубь русских націоналистовь», який ставить своєю головною метою «боротьбу з українофільством силами самої України». Той самий Савенко, що торік влітку з приводу вистави трупою Саксаганського «Сорочинського ярмарку» доглулався до глибокодумного висновку про «бездарность и ничтожность» українства, тепер виступає ідеологом тих русских націоналістів і признається, що «мы проспали украинофильское движение. Вместо того, чтобы бороться с ним, мы все подсмывались надь хохломанством, не придавая ему серьезного значения. Нынь украинофильство настолько выросло, что с ним уже необходимо считаться и бороться».

І так з нами будуть боротись. Боротись будуть «пропагандою». Що ж, чого, чого, а ворогів український народ завжди мав куди більше ніж прихильників, і український демократичний рух з самого свого початку тільки й зустрічав, що ворожі вигуки, доноси, холодне мовчання, і рідко-рідко – приятельське слово, здержаний вислов сімпатії, звичайно платонічної. Українці звикли покладатись тільки на свої сили, і хоч Савенко й говорить, що українство зміцніло, «приняло боевой сепаратистический характер – благодаря поддержкь кадетовь и евреевь», але це такаж правда, як і те, ніби «о борьбь сь украинофильством на Украинь мы ничего не слышимь». Так наче масове закриття українських газет, всі утиски й перешкоди «Просвітам», переслідування української книжки на селі – не боротьба з українством на Україні. А що боротьба силами «самого общества» «самих українців», то ідею наших Савенків ще кілька років тому «предвосхитили» ті наші галицько-руські землячки, що заснували ще 1903 року в Петербурзі «Галицько-руское общество». Що ж з того вийшло? До «общества» прилучились або самі пасивні, байдужі елементи, або саме сміття,

«подонки» громадянства, і «общество» не здобуло собі ні впливу, ні поваги. Такаж доля жде і київських україножерів, всі ті «знакомья лица» - Савенків, Рев і братію. Правда, живучи на Україні і орудуючи такими способами пропаганди, як донос нацьковування, вигадки, а може й ще що «реальніше», наші націоналісти можуть більш дошкулити, більш нашкодити, але вже одне те, що вони вестимуть діло нечистими засобами, пророкую їмньому ділу смерть. Коли Савенко у своїй, сказати б програмовій статі не спромігся ні на що більше, як тільки на такі вигадки, що українство має «боевой сепаратистическій характер, начертавъ на знамени своемъ «Самостійну Україну», т.е. самостоятельную, независимую Украйну», то що ж можна ждати далі. Яка це буде пропаганда? Але ми не віримо, щоб ціле громадянство дало себе одурити, щоб воно піймалось на Савенковські «измышленія»; раніше чи пізніше правда мусить перемогти, часовий реакційний настрій, що тепер обхопив значну частину громадянства, пройде, народня тьма розвіється, і люде побачать, де правда, а де її нема. Нам же перед лицем нової боротьби, що нас жде, треба гартувати свої сили, єднатись і координувати свою роботу так, щоб на всіх пунктах і скрізь давати одсіч нечистим способам «пропаганди» знищення українського руху.

Д. Дорошенко

Рада, № 284, 1907 рік.

З життя «Просвіт»

В гостях у одеських просвітян.

Одна з настаріших наших «Просвіт» - одеська заслужила собі репутацію добре заорганізованого й діяльного товариства, де бє кипучим джерелом життя, де вельми охоче гуртуються земляки об'єднані національно-культурними інтересами. Але разом із тим не вберіглась одеська «Просвіта» од ріжних нарікань: одному не довподоби її реферати, другому не до смаку танці,

що відбуваються на просвітянських вечірках, третій гудить загальний напрям товариства... З тим більшим інтересом скористувався я з нагоди свого побуту в Одесі в початку цього місяця, щоб познайомитись з «Просвітою» та придивитись до життя в ній. Уперве довелось мені потрапити на одну з «субот», коли в товаристві відбуваються літературно-вокально-музичні вечірки з танцями. Одеська «Просвіта» міститься на одній з кращих вулиць, займає чималу господу - весь другий поверх будинку має щось 8 або й більше кімнат. Як вступив я до товариства та побачив чепурні світлиці, велику гарну залу, прибрану національною дріпівкою, по стінах малюнки й портрети - і кругом все так ясно та чисто, то мимоволі пригадав нашу бідну київську «Просвіту», що тулиться десь на «задворках», в одній кімнатці (друга завжди замкнута, бо там порядкується бібліотека, а третю віддають у найми), де й холодно і непривітно, і взагалі ціле помешкання пахне якоюсь пусткою, і здалась мені одеська «Просвіта» якимсь пишним палацом супроти своєї вбогої київської сестри. За вступ на вечір з членів беруть 25 коп., а з сторонніх - 50 коп., тільки просять записатись на ім'я когось із членів. Заплатив я гроші і пішов оглядати помешкання. Скрізь по світлицях стоять меблі, на стінах багато малюнків з української старовини, етнографічні типи, портрети гетьманів, письменників і артистів. В залі на естраді два бюсти - Шевченка й Антоновича. Там же висить великий портрет Шевченка, а на ньому вінок з червоно-білими стрічками: то-дарунок од поляків, і на стрічках надпись по польськи : "Wielkiemu wieszczowi bratniego narodu" - здається. В одній кімнаті читальня; на столі всі українські видання, що виходять у Росії, крім того ще «Діло», «Руслан» та ще де-які галицькі видання. Тут же 2-3 шафи з книжками. Стоїть кілька шаф і в кімнаті, де збирається «виділ» - рада товариства, там, здається, бібліотека, закуплена в спадщиків покійного Смоленського. В другій кімнаті стоєть столик і продають тут українські книжки, нашого і галицького видання. Тут ж продають «Раду», «Слово», «Рідний край». Запитав я, як ідуть книжки й газети, - кажуть що не дуже; торгівля далеко не окупається, а що до газет, то, мовляв, той, хто цікавиться - передплачує, а на роздріб купують мало... Є в товаристві й буфет: чай, бутерброди, ласощі.

Публіка зібралась помаленьку. Я придивлявся: усе, так звана, «чиста публіка», сюртуки й піджаки, кілька чиновників у формі, навіть офіцери; кілька студентів; чимало паночок і дам в українському вбранні; серед мужчин чуло іноді українську мову, панночки цвірінькають здебільшого по-московськи.

Нарешті дзвоник - пішли всі займати місця в залі, скоро мала початись літературна частина вечора. Публіки в залі нарахував я чоловік 90-100. у 9 год. почалось читання реферату. Читав молоденький студент – д. Ніковський, кажуть, що це один з найкращих тут лекторів. Реферат був про М. Заньковецьку з приводу її ювілею. Зложений реферат дуже вміло, з хистом; зпочатку референт коротко переказав становище українського театру, з його примітивним вбогим репертуаром і великими могутніми артистами, театр, вертаючись з котрого ніколи публіка не балакала за п'єсу, а завжди про те, «як» грали; потім схарактеризував талант Заньковецької, причому не піддався шаблонному переказуванню чужих слів - Суворина і т. под., але дав свою власну оригінальну й влучну характеристику. Читає д. Ніковський виразно, досить гарною виробленою мовою, але завсім тихо; мені здавалось, що в останніх рядах його зовсім не чувають... Реферат протягся з півгодини. Потім пішла декламація на перемішку з співами, грою на скрипці, хорами. Декламаторів і декламаторок в одеській «Просвіті» сила, і беруть вони не так якістю, як тим, що читають довго і багато; виходять двічі на «біс» і знов декламують без кінця. Один добродій в національному вбранні почав читати на «біс» «Тополю» Шевченка; тричі він збився, йому підказували, він читав далі і таки довів до кінця. А публіка слуха з охотою і викликає гучно й рясно. Люблять декламацію. Один добродій розповідав анекдоти і гумористичні оповідання, наприклад сценки «В суді», присвячені відомому «славістові» Флорінському. Треба сказати правду, оповідач з д. Юркевича (таке його прізвисько) непоганий і публіка цілком заслужено вітала його довгими оплесками. Виходили панни й співали. Одна народні пісні, друга якийсь романс з «Гейші» в українському перекладі. Грали на скрипці. Мішаний хор проспівав кілька легеньких народних пісень, як от «дощик», «ой за гаєм», тощо, а також пісню з опери «Катерина». Була вже північ, а ще мали відбутись «Вечорниці»

Ніщинського, а вже після того танці. Підчас співів та музики публіка все прибувала й прибувала. Скоро набралось її принаймі душ 200-250; прийшло її чимало студентів; то все, казали мені, «танцютисти», що приходять спеціально на танці... Але я не дочекався тих танців, де показує свій хист наше славне студентство, і пішов додому.

- Оттак що-суботи, казав мені мій товариш - тутешній просвітянин, з яким ми вертались додому. Збирається публіка, спочатку не так багато, терпеливо вислухує реферат (часами читають і дуже довго), - жде співів і декламацій, надходять співи й читання, пробують тут своїх сил усі, хто тільки має голос та вміє з «запалом» промовляти вірши; публіка не вередлива, залюбки усе слухає. А найбільше народу набирається наприкінці, на танці.
- І що ж, усе публіка «панська»? і, як чую, иноязична?
- Та звичайно; члени з робітників та з маломіщан живуть по передмістях, далеко звідси, а зараз часи такі, що поночі ходити небезпечно. Тому-то все сходиться городянська публіка, землячки, що хоч по своєму ц не вміють, але приємно їм почути рідну мову й пісню. Та й чому ні, коли тут за четвертака можна цілий концерт послухати, «розумне слово» почути та ще й потанцювати до схочу!

Є, розуміється й гурт відомих українців їхніми працями вся «Просвіта» держиться. Вони найбільше по середях сходяться; тоді читаються реферати на більш серйозні, наукові теми, наприклад про «дух і матерію», про каналізацію, про обрядові народні пісні (такий реферат має прочитати д. Ящуржинський, відомий укр. Етнограф, що писав колись у «Київській Старині»). По середях вступ безплатний.

- Ну, а що ж, сама «Просвіта» не пробує підійти ближче до передмістя, до робочої людности?
- Чому ні, пробує; от недавно доктор Луценко їздив на село Пересип, - недалечко звідси, читав там про холеру; та нас з великою охотою скрізь запрошують, дають дурно аудиторії, тільки приїздить та читайте. Та що ж, коли ні один лектор не згодиться поїхати, бо під такі часи не певний, чи живий до

дому вернеться... Та й візник тепер увечері на окраїну рублів 5 бере, - мусить риск свій окупити!

- А як же ставиться до «Просвіти» шкільна молодь?

- Учням гімназій та взагалі середніх шкіл адміністрація забороняє ходити на «Просвіту»; підвела її під рубрику клубів і не пускає учнів; а як хто одважиться пройти, то мусить маскарад строїти – переодягатись. На всіх вечірках сидить чиновник з градоначальства, а часом ще, й чин з поліції, і особливо пильно стежать, щоб хто з шкільної молоді не пройшов; як уздрять, то зараз бешкету накоять, протокол списують... Що до студентства, - то самі бачите, до чого його вабить, - до танців. Правда, є кілька студентів, що працюють в товаристві, один навіть секретарює у віділі, але є такий гурт, що вороже ставиться до «Просвіти», просто з духу «опозиції»; звичайна сторія з «старими» та «молодими». Один час де-хто з молоді думав свою окрему «Просвіту» заснувати.

На другий день бачивсь я де з ким з видатних просвітян. Скаржаться на те, що сил мало; люде ходять і записуються до «Просвіти» охоче, а таких, щоб працювати були ладні, небагато. І малий гурт виносить усе на своїх плечах. Поділили між собою роботу, пишуть реферати, влаштовують вечори, еднають до гурту людей, а вже на те, щоб приміром, видавництво розпочати, сил і не вистарчає, хоча й гроші на те знайшлися б. Просто тема тямущих в цьому ділі людей, а хто є, той і так завалений роботою. А тут адміністрація напосідає. Не довіряє і не стереже навіть «саме диханіє наше», як сказав колись на засланні Сперанський за своїх доглядачів... На кожную дрібницю, на кожний номер з концерту бери окремий дозвіл і за все плати гроші – гербовими марками, , для того, щоб опублікувати у «Вьдомостяхь градоначальства». І за цю примусову рекламу доводиться платити що місяця біля 30 рублів. А за тим, щоб усе на вечірках виконувалось по програмі, стежить недреманне око, і аби щось, зараз галасу наробить. Випадки бували. Оце недавно ледве ледве не заборонили вживати українську мову «прилюдно» в товаристві. Це, бачите, «браття»-поляки підвели. Прийшли до небіжчика Новіцького про щось прохати, про якісь права для польської мови у його «володіннях». Той забороняє. А як же,

кажуть, українцям можна: он у своїй «Просвіті» по українські балакають... А що ж ви собі гадаєте, - я й українцями не попушу! І був не попустив би, та смерть приборкала. А скільки було халепи просвітянам, що на урядовій службі сидять. Кажуть: одно з двох, - або «Просвіта», або посада! Мусіли ті з просвітянських урядів поусуватись.

- Так оце то така воля одеським братчикам! - подумав я. А мені здавалось раніше, що тільки на київських просвітян начальство так опалилося, що все держить їх «на підозрній», хочь ті сидять собі тихше води, ніжче трави та знай про яри та піски книжечки випускають!

Якось забалакав я за єврейське питання, і зараз собеседники мої оживились. Видно, що єврейське питання тут справді – гостре, болюче, заплутане всякими вільними ц невірними непорозуміннями. Один студент українець, з поступового таки гурту, просто заявив мені: ваша «Рада» юдофільська газета, і через те вона тратить багато прихильників; от я сам знаю, що тут багато людей кинули її читати й передплачувати через те, що вона все за євреїв пише, немов це вже такі приятелі, що про їх тільки і балакай.

Другий земляк, один з активніших просвітян, - навпаки: обчиновачує «Раду» і взагалі київських українців, що вони «обминають» єврейське питання навмисне, а тим часом читач жде ясної відповіді: як тут бути. І почав мені оповідати про те, як тутешні євреї замовчують українців, як заетрли їх на виборах до Думи, як за два роки тутешня поступова преса, що цілком уся в єврейських руках, і словом не обмолвилась про українців, про «Просвіту», як виступають єврейські промовці на зборах і розпинаються «за народ», а про той народ, на чий території вони сидять - український - і словечка не скажуть... Так само нарікає на холодну байдужість поступового єврейства до українських інтересів і третій земляк - учений етнограф. І в словах цих вчувались мені часом зовсім неприязні до єврейства нотки, і боляче було їх чути, але здавалось мені, що в наріканнях їх єсть немало й правди.

Д. Дорошенко

Рада, 1907 рік, № 262

Микола Ковалевський

5 сентября цього року минуло десять літ зо дня смерти Миколи Ковалевського, одного з визначніших українців на переломі 80-х – 90-х років, політичного однодумця й співробітника М. Драгоманова. Робота його, як українського діяча, припала на ті часи, коли всяка громадська діяльність мусіла ховатись у «подполь», а для української були заказані й ті стежечки, якими могли пробиватись громадське життя й думка російські. Тому-то в свій час про Ковалевського мало де було й згадано – окрім галицьких видань, а ось тепер минуло 10 років і постать цього діяча, про котрого Іван Франко висловивсь, що це був найдеальніший і найчестніший чоловік, якого тільки він бачив у своїм життю, - зовсім стерлась в нашій памяти. Стерлась настільки, що навіть десятилітні роковини смерти Ковалевського не викликали в українській пресі ні тут, ні за кордоном, а ні споминів про небіжчика, а ні простісінької замітки. Оце тільки в 7 числі «Рідного Краю» д-ка Олена Пчілка умістила дуже теплу статью памяти Ковалевського, в якій подає чамало біографічних відомостей, котрими ми зараз і користуємось. Поза цією статею та де-яких відомостей, що довелось нам почути з уст людей, які знали небіжчика особисто, ми не маємо майже жодних матеріалів до його біографії. Сподіваємось проте, що й наша статя про Ковалевського не буде останньою згадкою про нього в українській пресі, може ті люде, по сей і по той бік кордону, які мали з Ковалевським особисті й громадські стосунки, допоможуть нам вивести з несправедливого забуття сімпатичну постать одного з найщиріших і діяльніших «драгомановців».

Микола Васильович Ковалевський родився 1841 року на хуторі Ковалевщині гадяцького повіту полтавської губернії - одже був найблизчим земляком і навіть однолітком М. Драгоманова. Походив він з дворянської поміщицької

сім'ї і освіту одержав первісно таку, як майже скрізь на Україні одержували панські діти: виховувався у Гадячу в пансіоні, який удержувала семья обрусілих німців. Освіта ця було зовсім чужа національно українській стихії. Потім Ковалевський вчився у полтавській гімназії, разом із М. Драгомановим і М. Старицьким. По скінченню гімназії вступив до київського університету на історично-філологічний відділ. Як каже д. Ол. Пчілка, в ті часи «М. Ковалевський був надзвичайно гарний юнак, палкої вдачі, охочий до безконечних балачок з товаришами на тодішні теми з обсягу філософії, політики й хисту. Коли між київським студентством визначився кружок націоналістів-українців, М. К-ий до його не належав, бо українство не було йому близько органічно, по родинному вихованню. Пізніше ж, як він уже скінчив університет, течія ідейного напрямку «общерусскаго» і зовсім поглинула його».

Ковалевський, скінчивши університет, учителював по середніх школах, спершу в Києві, потім в Одесі. Він поділяв погляди тодішніх російських радикалів, хоча активної участі в революційному рухові не брав. Не цурався він одначе й українства, застаючись у близьких стосунках з тодішніми українськими «громадами». В Одесі К-ий одружився з Марією Павловною Воронцовою, що приймала саму гарячу участь в революційних російських гуртах; пізніше вона вступила до партії «Народної Волі» і 1879 року її було вислано на каторгу. Перебуваючи на Карі, Марія Павловна 1889 року була учасницею відомої «карійської трагедії» і отруїлась разом з Н. Сигидою та іншими (про це докладно розказано в «Быломь», 1906 р., кн. 8, де уміщено й портрет Марії Павловни). Хвиля бурхливого життя Росії кінця 70 років, що одірвала од Ковалевського дружину, покинувши йому на руки маленьку дочку Галю, скоро поглинула й самого М. В-ча, закинувши його в далеке заслання. 1879 року в Одесі роблено масові арешти й висилки: місто очищали од «неспокійного елементу» і разом з справді революційно настроєними особами хапали людей зовсім мирних – звичайних, як каже К-ий у своїх споминах «щедринських «культурних» людей, що дивували світ повним ораком учинків, при чепурних почуттях». Разом з масою інших було арештовано й Ковалевського і заслано

адміністраційним шляхом до Мінусінська в Західному Сибіру. Про це своє заслання Ковалевський полишив дуже цікаві спомини, видруковані по його смерті М. Павликом у «Літературно-Науковому Вістнику» (1901 р, кн. 11-12). Дочку його взяли виховувати приятелі К-го, кияне Цвітковський і Баренштам, у семьї котрих вона і зросла. На засланні перебув Ковалевський до кінця 1881 року, коли йому знову дозволено було вернутись на Україну.

Коли повернувсь Ковалевський з заслання до Київа, то всі шляхи як для урядової служби, так і для якоїсь отвертої громадської діяльності були для нього заказані. Щоб мати з чого прожити, К-ий мусів узятись до приватних лекцій і заробляти хліб, бігаючи по уроках.

В Київі Ко-го захопила цілком українська течія - той молодий український радикальний дух, який повстав у Галичині під впливом Драгоманова. Що Ковалевський цікавився дуже женеvськими драгомановськими виданнями, про це свідчить він сам у своїх споминах. Згадуючи про те, що серед мінусінських засланців було багато українців, але таких, що були більш українцями з роду, ніж по своїй свідомості, К-ий каже, що «в міру того, як мінусінським заслянцям удавалось пізнавати вільну українську пресу, вони значно підпадали її впливові, свідчачи тим тільки свою попередню національну і політичну нерозвитість, але не артофію в собі українських почувань та інтересів». Дуже можливо, що й Ковалевського одірваність од рідного краю примусила уважніше придивитись до його власних національних потреб і зробила з «общерусскаго радикала» свідомого українця.

В Київі К-ий зробився щирим прихильником драгомановських ідей федералізму й національного визволення. Де-далі ця прихильність ставала все гарячішою і перейшла згодом в свого роду релігію і фанатичну відданість справам Драгоманова. Ковалевський почав підтримувати Драгомановські видання з своїх заробітків та збираючи гроші по людях. Коли ж київська громада, що вирядила Драгоманова до Женеви видавати вільний український журнал, зріклась 1883 року підтримувати на далі його видання, вбачаючи, наприклад, шкідливість для української справи од видання повного тексту «Кобзаря» Шевченка, тоді Ковалевський рішив організувати матеріальну поміч

Драгоманову на власну руку і власну відповідальність. Він почав скрізь, де тільки міг, збирати гроші для Драгоманова, пообкладавши де-кого правильним податком, роблячи об'їзди по Україні, усе з тією ж метою здобути засоби для українського видавництва за кордоном. Коли ж в Галичині з кінця 80 років почався т. зв. Радикальний рух серед селянства, під ідейним проводирством Драгоманова, Ковалевський з чисто юнацьким запалом віддався душою цьому рухові і поставив собі завдання забезпечити з матеріального боку існування радикальної української преси в Галичині. Його природжена вдача агітатора й трибуна, що не мала собі простору в тісних обставинах російського життя 80 і 90 років, знайшла вихід в пропагованні ідей драгомановського радикалізму ц підтриманню його матеріальними засобами. Оповідають, що в збіранні грошей К-ий досяг віртуозности: одному він нагадував про його колишні юнацькі «захоплення» ідеями і спонукував розв'язати свій гаманець на спомин «юних днів», другому загрожував, що не одчепиться, поки той не виплатить положеної К-им суми; третього переконував своїм запальним красномовством; як складок не ставало на потрібні видатки, К-ий докладав з власних мозольних заробітків. Часами Ковалевському удавалось зібрати досить значні суми, на які видавались у Галичині радикальні часописи: «Народ», «Хлібороб», «Громадський Голос», «Радикал», а згодом і «Життя і Слово». На гроші, забрані К-им, виходили й деякі радикальні книжки й брошури. Ковалевський їздив і сам до Галичини, і в один з своїх приїздів за кордон бачився там із Драгомановим. Коли, прибувши до Львова в 1894 році, він побачив, що тих 2, 000 рублів, які він здобув на видання в тому році «Народа», не вистарчило, Ковалевський тяжко засмутився, поїхав додому, заложив свій маленький хуторець, одну спадщину його Галі, щоб на ці гроші покрити недобор за друкування «Народа». Заходами Ковалевського відбулось у 1894 році в декабрі святкування ювілею Михайла Драгоманова. К-ий їздив по Україні, зібрав дарунки й адреси і сам одвіз їх за кордон до Львова. На зібрані ним гроші видано й книгу: «М. П. Драгоманов. 1841-1895. його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Коштом українців.» Л. 1896. Ця книга – одинокий досі й найповніший збірник матеріалів до біографії Драгоманова.

Ковалевський, як і Драгоманов, цілком вірно зрозумів і оцінив роль Галичини в розбудженні національного й духовного життя по всій Україні. Він гадав, що Галичина в час лихоліття повинна була служити захистом для української політичної думки й літератури, тим огнищем нашого національного життя, проміння котрого мусіли присвічувати й українцям російським, котрі тоді не мали змоги нічого друкувати у себе рідною мовою, окрім байочок і побрехеньок. А в тому радикальному рухові, який охопив галицьке селянство і будив його од вікового сну, духовної неволі й несвідомости, К-ий бачив прообраз того шляху, яким на його думку повинно було пійти і івдродження селянських мас на нашій Україні.

Ні тяжкі обставини життя, ні удари лихої долі, що сипались на його бідолашну голову, не зломали енергії Ковалевського: переніс він трагічну смерть дружини і не менш сумну смерть своєї доні, переніс сибирське заслання, але дух його та воля тільки загартувались у тих нещастях. Та смерть підкрадалась до його і несподівано застукала серед його мрій та планів про дрігомановські та галицькі справи. В початку сентября 1897 року К-ий мав радість зустрічати на вокзалі семью Драгоманова, яка по смерті Михайла Петровича повернулась до Росії. Але там уже почув себе негарно і скоріще поїхв додому. 5 сентября господарь дому, де жив М. В-ич, знайшов його мертвим: серце розірвалось од склерозу. Жив К-ий саітно, ніхто до його не заходив, і господарь дому нічого кращого не придумав, як одправити тіло до анатомичного театру. І тільки там уже на столі побачив його знайомий лікарь, дав знати знайомом, і К-го з пошаною поховано було громадським коштом на Байковому Кладовищі.

Клвальський брав, правда, невелику, участь в українському письменстві, хоча під своїм імям ніколи не виступав. Йому належить «Коротка історія малоруського народу», видана 1875 року ві Львові під псевдонімом Івана Маркевича, а також кілька статей в «Народі» й «Радикалі».

Він не був присяжним письменником, літератором; його сфера була – в обоасти громадського життя, де він міг виявити свої здібности агітітора й організатора; але йому довелось жити в ті сумні часи, коли всякий прояв громадського руху переслідувався урядом і повинен був замикатись у тісних гуртках. Через те й

пам'ять про Ковалевського зоховалась тільки в тих людей, що стояли близько до тих гуртків і не полишила по собі в літературі. Але Ковалевський вповні заслужив на те, щоб принаймі тепер, в добу 10 літніх роковин його смерті, згадало його «не злим тихим словом» усе українське громадянство.

Д. Дорошенко

Рада, № 269, 1907 рік

«Галицько-руські» землячки в Петербурзі

Ось швидко мине вже 5 років (15 декабля 1902 – 15 дек. 1907) як в Петербурзі існує «Галицько-руское Благотворительное Общество», яке ставить своєю метою «оказывать всякаго рода нравственную и матеріальную поддержку русскимъ галичанамъ», як сказано в його статуті. Ну, і що з того? – питає читач; - нехай собі існує на здоровля, яке нам до його діло, хай собі помагає бідним «русскимъ галичанамъ», - така вже це теплична квітка, що без заповоги кишені «зарубежныхъ» земляків давно б уже завяла з усякими «Галичанами», «Матицями», ріжними «русскими клубами» та иншими екзотичними рослинами на галицькому ґрунті. Існують же товариства, які покровительствуютъ «борзопсовому» полюванню, чому ж не можуть бути товариства для покровительства... русским патріотам в Галичині! Так то воно так, але коли б справді річ ішла про заповогу, то ми б цього добродійного товариства і не зачіпали б ні злим ні добрим словом, але ж про заповоги та

всякого рода грошові справи рада товариства якось мало говорить і в своїх справозданнях, ніби соромлячись говорити за таку дурницю, як гроші, а здебільшого вихваляється вона чимсь другим, про що пише вона і в справозданнях і в спеціальних брошурах; про це саме виключно говориться і на зборах товариства, одним словом «щось інше», а не запомога русским галичанам, становить мету товариства, як кажуть, *raison d'être* його існування. Це «щось» єсть - боротьбі з українством, і не стільки в зарубежній Русі, як тут у нас, в Росії. Товариство систематично веде пропаганду в перербурзьких урядових сферах, невпинно проповідує на своїх зборах про український сепаратизм, про українську небезпеку і т. інше. Через те ми не можемо проминути мовчки роботу цих добродіїв, що так безкорисно роблять нам рекламу у високих петербурзьких сферах і хочемо трошки розказати про них нашим читачам.

Нехай ця наша статейка буде ювілейним привітанням товариству, адже ж напевно будуть його вітати в день ювілею такі поважні особи, як о. І. Кронштадський, митрополити й архиєреї, Софья Андреевна Леонтьєва-Левіцька, професор Т. Флорінський, редактор «Галичанина» (тепер посол од «руссаго населенія» Галичини) Марков, - як виталі відкриття товариства і були обібрані, певно, за великі заслуги перед Галичиною, почесними членами товариства. Нехай прозвучить у цьому пишному хорі і наш скромний голос, адже як-не-як і ми для галицьких земляків не чужі люде...

І так засновалось собі в кінці 1902 року в Петербурзі «Галицько-русское общество». Зібралися на його відкриття самі дуки й пани вельможні; сам тов. Прокурору св. синоду Саблер прислав привітання, а на молебні відомий о. Григорій Петров сказав промову (доречі – о. Григорій – теплий приятель українства, згадав він і нас у своїй брошурі «Люди-братья» приблизно такими словами, як говорить про нас другий наш старий випробований домашній приятель – проф. Флорінський); промова була дуже гарна й чула, тальки не знаємо, чи доречі сказано її на відкритті такого товариства, як наше «Галицько-руське»; о. Григорій казав таке: «всі народи мають натуральне бажання зберегти свою самобутність; вони – те саме, що фарби на палітрі великого

художника - Бога, мають свій блиск, свій колір; народ – це струна, яка бренть своїм звуком. Хто обриває цю струну, хто силоміць затирає фарби на божій палітрі, той робить велике злочинство, духовне вбивство; коли ж струна губить свою звучність сама своїми лінощами, недбальством, тратить свою самобутність, самостійність, тоді країна сама робить злочинство, робить своє духовне самовбивство. Справа національної культури, самобутний розвиток нації, є справа загальнолюдська»... Мабуть фундатори товариства розуміли цю промову навідворіть, бо з перших же кроків своїх показали, що найбільше коле їм очі самобутність українського народу, його національне відродження, бо проте українства молоде товариство звернуло всі свої сили і воює з ним і досі, як показало недавнє зібрання товариства 20 ноября, про яке телеграфував у «Раду» наш петербурзький кореспондент і докладну реляцію котрого умістило «Новое Время». Але про це засідання скажемо далі.

Товариство обібрало головою відомого українофоба А. Буділовича, того самого Буділовича, про котрого Драгоманов ще в своїй «Громаді» писав, що він наче та інституточка, - «кофушка», яка розсердившись на кого, кричить: «не балакайте до мене, я вас не бачу!» - не добачає українців навіть на своїй етнографічній карті Славянщини. Почесними членами зразу обібрали двох митрополитів, трьох архиєреїв, Івана Крондтштатського, одного губернатора, К. Побідоносцева, Вол. Саблера і двох професорів: Філевича й Флорінського. Все люде, як бачимо, поважні, а останні двоє навіть великі знавці й прихильники українства. З початку 1903 року почали одбуватись засідання товариства. На першому з них голова товариства сказав промову, яка послужила наче програмою діяльності товариства. Промова вказувала на велику небезпеку, що загрожує русському єдинству од українського сепаратизму і закликала – *saveant consules* – боротись з ним. Українство в Галичині представлене було в промові, як результат польсько-австрійської інтриги, а вже про те, звідки взялись наші «доморощенные сепаратисты», вчений оратор на сей раз не доглулавсь, сказав тільки просто, що українцям замайнулось з «других у місті стати першими на селі». Ото й весь генезіс. Та проте українство – річ страшна, і пан професор почав «провидіти» й

пророкувати: «для початку (одділення себ-то України од Росії) ведеться пропаганда за допущення «малоруської мови» до нижчих та середніх шкіл; потім виникне питання про її допущення на де-які кафедри київського, харківської одеського університетів, по аналогії з тим, що вже є в університетах львівському й чернівецькому; згодом по всіх тих університетах постарались би замінити утраквізм пануванням одної «малоруської мови», для розвитку якої, чого доброго, заснуються там і особливі академії наук, на зразок наукового товариства імені Шевченка у Львові, що вже готується до цієї ролі». Як бачимо, де-що з пророкувань пана Буділовича вже й збулось, хоч Росія од того і не розвалилась. Щоб налякати більше своїх слухачів перспективою небезпеки од української мови по школах і од українських академій, промовець ужив *ultima ratio*: нагадав, що під час розрухів у полтавській та харківській губерніях захоплено було агітаційна брошури «вроятно львовскаго и черновецкаго тисненія»... На прикінці д. Буділович закликав єднатись в гуртки для боротьби з українством біля центра-галицько-русского товариства.

Таким способом під фірмою добродійности почалась систематична анти-українська кампанія. В тому ж 1903 році було влаштовано цілий ряд засідань. На них виступав з промовама і докладами той же д. Буділович, иноді де-хто з галицьких землячків, що притулились коло товариства- хто скарбничим, хто так собі – в Петербурзі є ціла колонія галицьких перевертнів, - один знайшов собі містечко в міністерстві внутрішніх справ, другий живе на лавському хлібі в якомусь славянському общежитії, третій, кажуть, іконами торгує, четвертий у якогось швейцара одної державної інституції знайшов притулок, - одим словом «кормляться» од щедрот матушки – Росії. Часами наїздили гастрольори: наші наукові світила – проф. Філевич та проф. Флорінський, а той з-за кордону – «знаменитий» Вергун та покійний Мончаловський, редактор «Галичанина». Мені довелось побувати на деяких з цих засідань, бачити їх характер та інциденти, які часом траплялись на тих забораннях. Перші часи збори відбувались частенько. 16 марта 1903 р. А. Буділович читав реферат «малорусскія писанія Т. Зинькивскаго». Покійного письменника Буділович

змалював як нещасливу жертву злісних уцкраїнофілів, що ніби-то напоїли його отрутою ненависти до Росії і зробили «мазепинцем». Наскільки проф. Буділович незнайомий з українською мовою, хоча брався трактувати дуже авторітетно про українське письменство, показувало те, що він страшенно калічив українські слова, як траплялося йому навести хоч одну фразу, а вимовляв він їх, наприклад так : кОбзарь», «гарная людіна» (зам. гарна людина) і т. д. Другий раз товариство задумало зробити вечір пам'яті галицького пііти Гушалевича, що писав старим «язичієм» і при сій нагоді розказати й про Галичину. Збори галицькорусского товариства відбувались звичайно в помешканні «Руссаго Собранія». Приходило на вечори товариства дуже небагато народу - десятків 4-5 та ще кілька студентів духовної академії. А на гушалевичівський вечір явилось несподівано для його впорядчиків десятка два українських студентів; серед фраків, ряс та мундирів зарясніли вишивані сорочки, червоні стрічки, почулась українська мова. Злакалась галицьго-русска братія, - побачивши, що це гості не спроста, та щоб не трапилась бува оказія, як під час вергунівських лекцій, і повикидала з своїх рефератів усе, що тільки торкалось «політики», і слухала публіка той вечір тільки оповідання про природні багатства Галичини, про Карпати й ті мінерали, що там добувають, та ще декламації поезій Гушакевича. Зате потрактували слухачів веселим дівертисментом: якийсь хор проспівав пару «галицько-русскихь народнихь пьсень», як стояло в програмці; се були ... «Ужь какь паль тумань на синє море» та Шевченкова «Утоптала стежечку» - в московському перекладі! Посміялись наші студенти та й вийшли гуртом, заспівавши на прощання відому пісню «Шалійте». У наших галичан, певно, одлягло од серця, як здихались непроханих гостей, і з того часу вони не публіковали заздальгить по газетах про свої збори, а друковали або в той день, або й так нишком скликали. Та проте траплялось де-кому з наших бувати на цих зборах і потім. Так був я одного разу, коли читав свій доклад Мончаловський, що приїздив за «подаянієм». Послухав я його ламентаций над гіркою долею своїх «русскихь» земляків у Галичині, що терплять і од українців, і од поляків, жидів, німців, послухав його жалів над убожеством староруської партії, - та й так разжалобився, що трохи

був не поклав пятака в циліндер красномовного бесідника, аж тут один студентик, що сидів у залі, візьми та й запитай: а деж дівся той мільйон рублів, що його колись подарував міністер Вишнеградський «зарубежнимь братьямь»... Як счинився тут гвалт, галас, як кинулись усі ті Драгомирецькі, Пухирі, Мурини і проча галицько-руська братія на того студента з кулаками, аж ті старенькі генерали та батюшки, що, слухаючи Мончаловського, куняли собі благодушно, позривались з своїх місць... Мусив той студент попросту покинути залу і йти собі восвоясі. Приїздив ще згодом і Вергун, але його гастроль відбулась потай-миру.

Та це ж усе політика, скаже читач, хоч і патріотична і спасительна для отечества, але де ж тут «добродійність»? Було б гріхом промовчати, одначе, за ті добродійства, які чинило товариство галицьким русским. Ми не зможемо зараз докладно обчислити, скільки запомогло товариство ріжним Гумецьким та Ко, не маючи під рукою відповідних матеріалів, не пригадаємо, в які рубрики видатків записувалось те, чим «кормився» той неборак, що проживав у петербурзького швейцара, але один факт ми добре тямимо. Товариство дуже хтіло мати своїх стіпендіятів, щоб потім мати право заявити голосно, що воно «содержує галицько-руське юношество, що побірає освіту в державній Русі», і от, щоб доставити товариству такого клієнта, один з його членів і постарався: перебуваючи в Галичині він зманив одного гімназіста з Бродів утікти в Росію; хлопець мав хист до малювання і марив вступити до академії умілости; отже його і піддурили, що віддадуть до петербурзької академії. Хлопець утік за кордон, одрізав собі шлях до легального повороту і опинився в руках свого «добродія»; той привіз його до Петепрбурга, представив прокурові синоду яко «пламенного патріота, що хоче перейти у православіє і потім з хрестом у руках просвіщати русских уніатів». Гімназіст мови російської не розумів, порядків наших не знав, і от його узяли та віддали до духовної семінарії. Тут йому довелось прийняти православіє. Замість малювання мусів учень бродської німецької гамназії засісти за біблію, за гомілетіку... Рахувавсь він стіпендіятом галицько-руського товариства, і цим воно дуже пишалось. Пізніше хлопець той вирвавсь з-під опіки своїх добродіїв і перейшов до иншої семінарії в один з

українських городів. Він одвернувся од москвофілів і зробивсь свідомим українцем.

За часи визвольного руху щось на чути було нічого про галицько-руське товариство. Навіть промайнула звістка, що дехто з його діячів - галичани хоче увійти в стосунки з петербурзькими українцями. Носом прочули наші землячки «новий курс» і повернули флюгер в інший бік. Навіть якийсь український концерт було спорудили. Але тепер знов стара погода встановилась, і в товаристві прежня робота відновляється.

20 ноября цього року відбулось в залі Павлової забрання галицько-руського товариства, де виступили з докладами д. Буділович і д. Філевич. Обое говорили за Галичину. До якої міри доходила нахабна брехня останнього промовця, який, мабуть, користувався тим, що нікому було його спростувати, показують такі слова його про український рух у Галичині (наводимо по реляції «Нового Времени»): « серед русских у Галичині існує розкіл. Більшість каже - один Бог на небі, один русский народ на землі, ми не українці, - ми рускі, але єсть і меншість, яка вигукує: « на погибель москалям-кацапам!» На думку д. Філевича, як переказує «Нов. Вр.», і польські і українські змагання являються тепер незбутньою мрією, пережитком стадії занепадання, викликання замогильних тіней, а народ, мовляв, повинен шукати живих шляхів, заснованих на законах правди і поваги до чужої національної особи. Про д. Філевича давно відомо, що він уміє говорити так темно, що певно потім і сам не тямить, що він набалакав; правдива та казкова:

Райская птица Сирень

Глась ея въ пьніи зьло силенъ,

Когда Господа воспъваетъ,

Сама себя забываетъ.

Захопившись своїм «співом», пан професор добалакався до такого, що, мовляв, - «найважливішу роллю у Відні грає не клуб українофільствующих депутатів, що звязалися з німцями, а власне клуб русско-народніх представників, котрий заняв поважне місце серед славянських партій. Український рух в Галичині, пружини котрого оголені недавно самими

поляками, являється культурним пережитком, одсталою течією, ретроградною, яку русска людність Прикарпаття із зростом просвіти таки подолає, як подолає завжди живий організм чужоядний нарост, прищеплений цьому ззовні». Оттак виспівує наш соловейко, вносячи дурман в голови своїх слухачів, серед котрих було, як каже «Н. Вр.» і сім членів Державної Думи.

Як бачимо, діяльність «добродійного» товариства носить виразно «воїнствующий» характер проти українського руху, і безустанно сіє всілякі брехні, всяляку вигадки й інсинуації про цей рух серед своєї аудиторії. Та ми не за сю аудиторію турбуємось; вона складається або з таких людей, що самі живуть на кошт усякого «сиску», - це ж їх хліб, і вони мусять його заробляти, або взагалі з таких людей, що з прінціпа ворогують, проти всякої живої вільної думки, проти всякого вяльного розвитку; це всі ті В. В. Комарови (ред. «Свьта»), Буділовичи, Велички та інші, що вписались до товариства і ходять або ходили на його збори. Але єсть іще категорія осіб малосвідомих, які живуть на провінції, які не мають правдивих відомостей про Галичину і думають, що «Галицько-русске товариство» справді те й робить, що добродійствує «бідним» галичанам. Вони підтримують своїми вкладками товариство і дають йому змогу кричати, що ось у нас єсть стільки й стільки-то прихильників повсій Росії. Я знаю особисто, що через таку необзнайомленість з дійсним характером товариства у списках його членів стоять такі особи, що з великою прихильністю відносяться до українського руху і, наприклад, замомагають грішми видання Накового Тов. ім. Шевченка у Львові. І взагалі, може, не маючи снаги чимсь пошкодити нам фактично, «галицько-русске» товариство невпинно сіє баламутство й запаморочує людей своєю антиукраїнською пропагандою. Через те нам хтілося, щоб читачі наші мали раз назавжди ясне поняття, що це за товариство і які його «добродійства».

Д, Дорошенко

Рада, 1907 р., №195

Болюча справа

Справа з Шевченковим монументом загрожує повторити собою історію з пам'ятником Котляревському в Полтаві, ту довгу й многострадальну історію. Мабуть, читачі наші пригадують собі, як довго тяглась та справа, як полтавська городська дума все ніяк не могла обібрати місця за-для пам'ятника і тамошні піїти поскладали з того приводу жартівливі вірші, як з року на рік одсувано відкриття пам'ятника, аж поки не опізнились на цілих 5 років після ювілею. Все це може й справді скидалося б на жарт, якби не наводило на досить сумні думки. Та нарешті таки монумент поставили і з честю та з пихою відкрили, а всю ту довгу тяганину поясняли тим, що часи були тяжкі, що громадянство українське було слабе й роз'єднане, та й гроші на монумент вільно було збирати в самій тільки Полтавщині.

Та ось тепер на черзі у нас стоїть ще більш «монументальна» справа з пам'ятником Шевченкові. Незабаром - в 1911 році минає 50 літ зо дня смерти поета, а в 1914 - столітні роковини його народження, - давність не мала, час такий, що пора вже вшанувати пам'ять поета монументом, який би разом з тим свідчив і про нашу національну та культурну дозрілість, бо ж справді: тільки той народ можна вважати свідомим і культурним, який шанує геніїв свого духа, борців за свою самобутність і свободу. Здавалось, що в цій справі, яка торкається такого популярного й голосного на весь славянський світ поета, як Шевченко, громадянство виявить саму живу енергію і мине небагато часу, як уже й гроші буде зібрано й монумент пишатиметься серед старого Київа. Та щось на те не похоже... Ми виявили в справі Шевченкового монументу таку недбайливість, таку байдужість, що й сподіватись того буде тяжко. Подумайте

лишень: вже третій рік, як з ініціативи золотоношського земства заснувалась комісія для збирання грошей (до речі - дозволеного по всій Росії), і що ж досі ми бачимо? Сором казати. Золотоношська комісія, як і київська, поводяться так, наче б це зовсім чужа для них справа, наче це казенний підряд, а не широка громадська й національна справа. Нічим вони про себе не нагадують, ні підозв до громадянства не випускають, ні справоздання не дають про те, що в них робиться, скільки зібрано грошей, одно слово - начогісінько, що свідчило б про те, що ті комісії не на папері тільки існують. Оце недавно промайнула звістка, що в Києві мало відбутись засідання комісії по збудованню пам'ятника при участі представників од українського громадянства, та тільки засідання це так і не відбулось. Уже не кажемо ми про те, що в склад київської комісії входять і такі люде, для яких пам'ять Шевченка щонайменше – «звук пустой». В нашій газеті писалося не раз про болочу справу з Шевченковим пам'ятником, вказувалося на ті способи, яких би слід спробувати, щоб оживити діло, але, виходить, що статі про це питання не знайшли собі відгуку в тих, хто має моральний обов'язок перед громадянством піклуватись про успіх справи. Так відносяться до справи з монументом офіційні представники громадянства, яким доля судила взяти на себе турботи про це діло і яким треба його виконувати. А як же віднеслось до ідеї пам'ятника Шевченкові саме громадянство, його ширші круги, громадські інституції й окремі особи, всі ті, що так люблять і шанують свого поета, що захоплюються його творами і величають його заслуги, як національного героя, котрого «за Україну замучено колись». Чи заснувались комітети для збору грошей, чи полились широко річкою жертви на монумент, чи зробився він живою, цікавою для всіх справою, питанням національної чести? З гірким жалем признатись мусимо, що ні. Ну нехай би вінницькі аграрії одмовились дати гроші на монумент, - якої ж справді пошани до співця мужицької недолі вимагати від цих панів – культуртрегерів, - нехай би їх брати чернігівські земці призначили на цю мету ганебно-скупі жертви (аби, мовляв, їм не дорікали за їх некультурність), але наші словлені патріоти, що спромоглись на 14, 000 рублів для монумента Котляревському, що за три місяці розкупили 10, 000 примірників «Кобзаря», де

вони? Може то вони дали на гадяцькому концерті на користь пам'ятника аж цілих один карбованець двадцять шість копійок? Може то вони зложили досі за два роки аж біля 600 рублів через редакцію «Ради» і через «Просвіту» в Києві. Ні, хочемо думати, що їх іще тут не було, що вони ще або не чули про пам'ятник, або просто гадають, єсть час, нема куди поспішати! Так прокидайтесь, одгукніться, зробіть з тих мізерних сотень тисячі і десятки тисяч, складайтесь хоч копійками, але щоб тих копійок було багато-багато, нехай сором за байдужість до великої національної справи не впаде на нашу голову, нехай день 50-літніх роковин смерті поета буде днем відкриття монумента, величнього і гарного, достойного великого поета великої нації. А ні, то краще було б і не починати справи, нехай би вже люде знали, що ми не доросли ще до того, щоб іти поруч з нашими славянськими братами, які ставлять монументи своїм великим поетам не тільки на власній землі, але й наші городи оздоблюють ними, як от у Києві та Львові ставлять пам'ятники або бюсти Пушкінові або Міцкевичові. А про нас так уже й будуть казати, - не тільки свої люде, але й чужі, що ми «народ без пуття, без чести, без поваги...»

Та нехай мине нас цей сором, ми хочемо вірити, що громадянство наше – скине з себе ганебну апатію, не приспить поважної національної справи, тільки не треба гаятись і проволікати. Час не жде, 1911 рік уже не за горами. Нехай справа пам'ятника Шевченкові буде справою не самих тільки офіційних комісій, але всього українського громадянства, кожного з його членів.

Д.Дорошенко.